

Leereenheid 1

Inhoudsopgave

1. Actualiteit en terugblik: integratie en desintegratie in Europa
2. Een historisch perspectief: nationalisme in Europa, 1815-1919
3. Het nationalisme in kaarten
4. Een overzicht van de ontwikkelingen tot 1919 in hoofdlijnen
5. Het moderniseringsproces: het belang van de historische context
6. Interstatelijke en internationale verhoudingen
7. Staten en volkeren
8. Nationalisme en nationale integratie
9. Staatsvorming en natievorming
10. Nationalisme als factor van desintegratie: de multinationale staat

Noten

Bijlage: Beknopte bibliografie

Leereenheid 1

Nationalisme in Europa, 1815-1919. Een historisch overzicht in hoofdlijnen¹

L.H.M. Wessels

'Men congregate in groups because they are conscious of what unites them – bonds of common descent, language, soil, collective experience: these bonds are unique, impalpable and ultimate. Cultural frontiers are natural to men, spring from the interplay of their inner essence and environment and historical experience.'

(Isaiah Berlin)²

Actualiteit en terugblik: integratie en desintegratie in Europa

De ingrijpende veranderingen in de internationale verhoudingen in de wereld en met name in Europa sedert het einde van de jaren tachtig van de twintigste eeuw, hebben een klimaat geschapen waarin een bezinning op de vraag naar de aard en de betekenis van de eigen grenzen weer meer voor de hand ligt dan, pakweg drie of vier decennia geleden.³ Voor wie het nog niet had opgemerkt, werd de – al vooraf als 'historisch' bestempelde – bijeenkomst van de regeringsleiders van de Europese Gemeenschap in Maastricht (december 1991) geacht de nodige twijfels weg te nemen: de twaalf West- en Zuidoepese landen die op dat moment deel uitmaakten van de Gemeenschap leken definitief de weg naar grotere eenheid te zijn ingeslagen, althans dat was én is ook nu nog het officiële streven.

Was dat aanvankelijk vooral in economisch opzicht het geval, inmiddels kan een dergelijke tendens onmiskenbaar ook vanuit politiek en sociaal-cultureel oogpunt worden onderkend. Ook op de terreinen van veiligheid, milieu en internationale betrekkingen is in groeiende mate sprake van een gemeenschappelijk Europees beleid. En al brengen de vele en soms heftige reacties op de groeiende macht en verdere uitbreiding van wat nu de Europese Unie heet tevens aan het licht dat het hier om een proces van vallen en opstaan gaat, de op lange termijn overheersende tendens lijkt zich in de richting van een groeiende integratie en samenhang te bewegen.⁴

In grote delen van Midden- en Oost-Europa leek lange tijd welhaast van een tegengestelde ontwikkeling sprake. De val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 symboliseert weliswaar de afbraak van het 'ijzeren gordijn', de hernieuwde eenwording van Duitsland en het einde van de Koude Oorlog, maar tegelijk traden daarmee nieuwe scheidslijnen en potentiële conflicthaarden op de voorgrond. De toegenomen manoeuvreerruimte van voorheen onder het Sovjet-juk gebukt gaande staten als Polen en Hongarije om hun lang verbeide onafhankelijke koers te varen, is hand in hand gegaan met de vorming van nieuwe staten, maar ook met de groei en verscherping van tot voor een aantal jaren nauwelijks opgemerkte of slechts sluimerende tegenstellingen, zowel binnen de afzonderlijke staten als aan weerszijden van de duizenden kilometers nieuw ontstane grenzen. De nog altijd niet heel stabiele economische en sociale situatie bemoeilijkt een soepele overgang naar de markteconomie, en nationalistische spanningen spelen zowel de 'oude' (met name Tsjechië en Slowakije, Hongarije en Roemenië) als de nieuwe staten, voortgekomen uit de voormalige Sovjet-Unie en het verregeerde gedesintegreerde ex-Joegoslavië nog altijd parten, vooral sinds het overheersende communisme als dwingende en bedwingende supranationale factor is weggefallen.

De toetreding van een aantal van deze oude en nieuwe staten uit

Oost-Europa tot de Europese Unie gedurende het laatste decennium biedt voor velen daar het uitzicht op een beter en welvarender leven; in het algemeen lijkt ook de veiligheidssituatie in Europa te zijn gediend met een uitbreiding van de Unie. Daarentegen lijkt diezelfde uitbreiding bij de oude lidstaten soms weer verzet op te roepen. De enorme vergroting van de interne markt biedt niet alleen voordelen. Men vreest bijvoorbeeld de toegenomen economische concurrentie. En tegenover de politiek-staatkundige schaalvergroting is er ook angst voor een verwatering van de eigen invloed, met name bij de kleinere en middelgrote lidstaten. Bij de nieuwe lidstaten in het Oosten kan daarentegen, her en der, weer de angst worden bespeurd voor het verlies van de eigen tradities en culturele eigenheid vooral onder de groeiende invloed van de door de Unie gehanteerde ‘Westerse’ waarden en normen.

De Europese actualiteit wordt dan ook door velen met gemengde gevoelens tegemoet getreden. Enerzijds bespeurt men enthousiasme en bijval, op andere ogenblikken voeren daarentegen zorg en scepsis de boventoon. Het verhaal is bekend, ook ten onzent. De groeiende eenwording van de Europese Unie en het vervagen van de eigen grenzen, even hardnekkig als inconsistent aangeduid met de term *open grenzen*,⁵ worden van verschillende zijden zonder meer toegejuicht, door anderen als een blijkbaar onontkoombaar en niet te beïnvloeden proces geaccepteerd en door weer anderen als een regelrechte bedreiging ervaren voor de aard en kwaliteit van de eigen nationale en regionale identiteit. In dit verband kan met name de relatief recente ervaring van gematigde en minder gematigde vormen van nationalisme in heel Europa als een van de opvallende fenomenen van het huidige tijdsgewricht worden betiteld; nog in 1990 werd bijvoorbeeld van deskundige zijde gedacht dat het nationalisme al min of meer ten grave was gedragen.⁶

Waar grenzen verschuiven of van betekenis veranderen, ontstaan tal van nieuwe vragen en onzekerheden, een situatie die oproept tot bezinning en reflectie. Velen vragen zich af, tussen vrees en hoop, hoe het ‘nieuwe’ Europa eruit zal zien, zal er ooit een werkelijk verenigd Europa zijn? En hoe zal het zijn gesteld met de identiteit en vitaliteit van een toekomstig Europa: staat ons een uniforme en oppervlakkige massacultuur te wachten, mogen we rekenen op een kwalitatief hoogstaande multiculturele pluriformiteit of wordt het iets daartussen in? Hoe verhoudt een en ander zich tot de bonte en rijke schakeringen van vele identiteiten heden ten dage, die van natie, streek, stad, dorp, groep of individu? En wat betekenen de actuele en toekomstige ontwikkelingen bijvoorbeeld voor onze taal, ons waarden- en normenpatroon, onze welvaartsstaat of voor onze (individuele) manier van leven?

De actuele ontwikkelingen kunnen en zullen waarschijnlijk niemand onberoerd laten, hetzij dat men actief vorm wenst te geven aan de huidige veranderingsprocessen hetzij dat men deze *nolens volens* ondergaat. Bovenstaande en tal van andere vragen hebben dan ook velen binnen en buiten de wereld van de wetenschap geïnspireerd tot studie en debat. Naast rechtskundigen, politicologen, sociologen en anderszins geschoolden, kan ook de historicus, overigens vaak met gebruikmaking van in interdisciplinair verband ontwikkelde inzichten, daaraan een zinvolle bijdrage leveren, een bijdrage die zich bovendien niet exclusief hoeft te beperken tot de meest recente geschiedenis.⁷ In omstandigheden waar de actuele ontwikkelingen euforisch – en soms met misplaatste euforie – dan wel met schroom – en soms al te schroomvallig – tegemoet worden getreden, vermogen degenen die zich professioneel met het verleden inlaten, juist door hun gescherpte blik voor de betekenis van wat verder in de tijd terugreikende ontwikkelingen en de werking van lange-termijnprocessen, een origineel element in de discussie te introduceren. Misschien is de geschiedbeoefenaar door zijn habitus, benadering, vraagstelling en methodieken wel bij uitstek in staat een meer relativiserend accent aan te brengen, bijvoorbeeld door zijn inzicht dat grenzen, van welke aard ook, *voortdurend* veranderen en dat dit laatste bepaald niet ten koste hoeft te gaan van culturele, politieke, sociale of economische pluriformiteit doch dat dit, integendeel, evengoed kan resulteren in een vruchtbare wisselwerking met behoud van eigen identiteit. Het wel en

wee van Europa gedurende de laatste twee eeuwen vormt hiervan in menig opzicht een treffende illustratie.

Een historisch perspectief: nationalisme in Europa, 1815-1919

De Europese geschiedenis sinds de Franse Revolutie is ongetwijfeld in belangrijke mate bepaald door het nationalisme, hier vooralsnog onder verwijzing naar Ernest Gellner globaal te omschrijven als ‘primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent’.⁸ In de relevante handboeken wordt aan het nationalisme meestal, als aspect van een algemeen geschiedkundig overzicht, ruimschoots aandacht geschonken, terwijl de hoeveelheid specialistische literatuur erover inmiddels bijna ontmoedigende proporties heeft aangenomen. De in de bijlage van deze leereenheid opgenomen bibliografie biedt daaruit een selectie.

Eerder is door de faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit het initiatief genomen tot de ontwikkeling van twee cursussen specifiek gewijd aan de betekenis en lotgevallen van het nationalisme in Europa gedurende de negentiende en twintigste eeuw. Gelet op datgene wat tot op heden over het nationalisme is gepubliceerd, is daarbij, wat vorm en benadering betreft, voor een tussenweg gekozen. Enerzijds diende een aantal hoofdlijnen van en rondom dit nationalisme te worden geschetst zodat ook in dit geval van een zeker overzichtskarakter sprake is,⁹ aan de andere kant is er eveneens naar gestreefd zich daarbij rekenschap te geven van recente theoretische en historiografische inzichten inclusief de meer specialistische. Deze korte cursus maakt gebruik van het materiaal van deze twee cursussen.¹⁰

De in deze leereenheid gehanteerde periodiseringsgrenzen refereren aan de besluiten van het Congres van Wenen (1814-1815), na het einde van de Napoleontische oorlogen, en de ondertekening van de vredesverdragen na afloop van de Eerste Wereldoorlog (vanaf 1919), twee momenten waarop de geopolitieke situatie van Europa opnieuw in kaart werd gebracht.¹¹ In die tussenliggende periode blijkt de groeiende kracht en invloed van het nationalisme dat zich steeds weer, afhankelijk van de specifieke politieke, sociale, culturele en economische context, in uiteenlopende gedaanten heeft gemanifesteerd. In concrete historische situaties verdient het daarom aanbeveling die veelvormigheid van het nationalisme telkens nauwlettend in het oog te houden.¹² Het is, gelet op het gesignaleerde hybride karakter, dan niet eens zo verbazingwekkend dat, waar het begrip ‘Nationalität’ – Friedrich Meinecke wijst hierop – al rond 1800 een bestanddeel was van ons politiek-ideologisch vocabulaire, ‘Nationalismus’ als term pas in de decennia rond 1900 opgang maakte.¹³

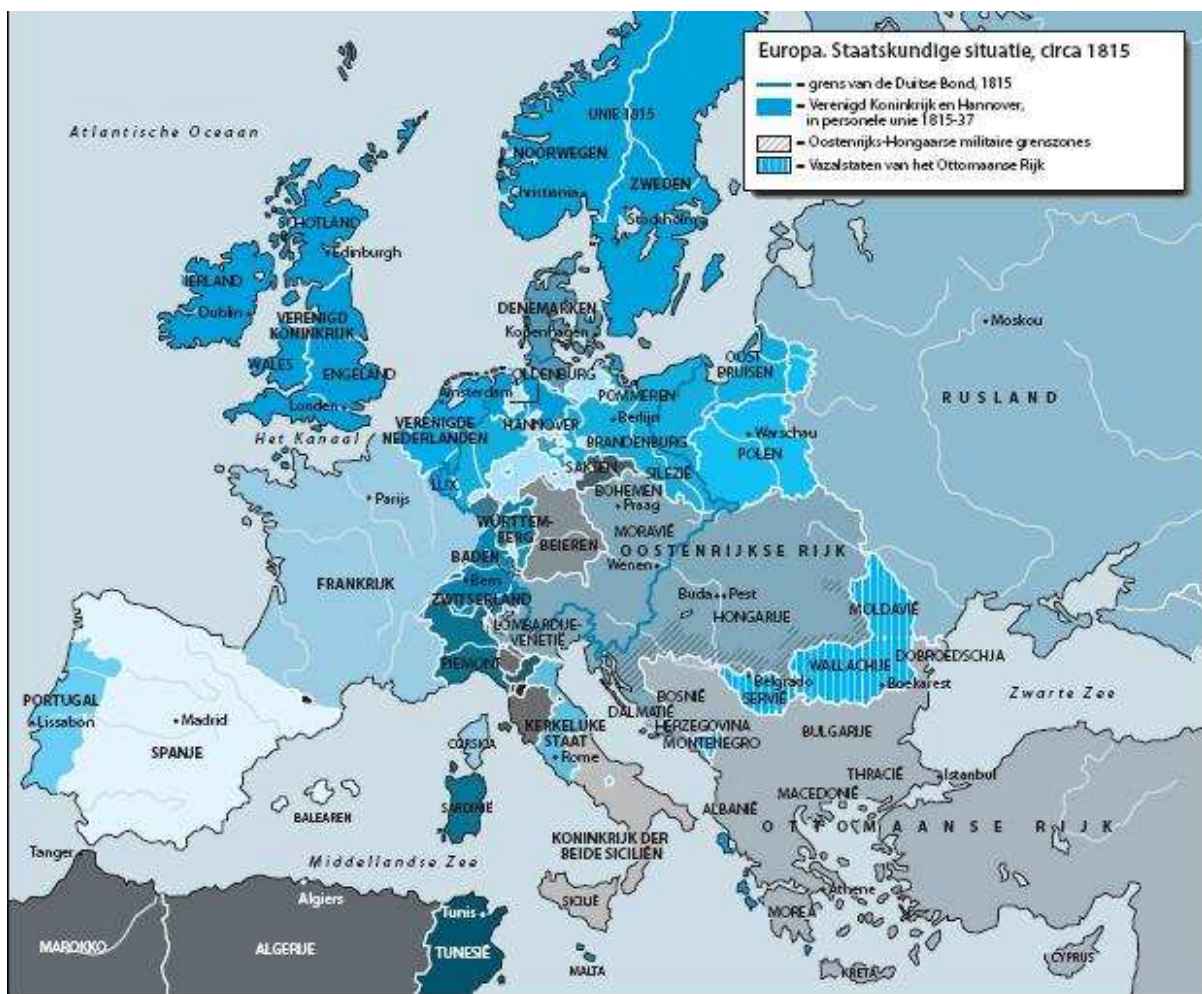
Het nationalisme is een veelkoppig – of, zo men wil, kameleontisch – verschijnsel dat zich, misschien juist omdat het ideologisch gezien van zichzelf betrekkelijk weinig substantie bezit en zelfs ronduit als ‘enigszins schraal’ kan worden beoordeeld (de laatste kwalificatie is ontleend aan de bijdrage van Arnold Labrie, zie leereenheid 3), gemakkelijk verbindt met zowel behoudzuchtige als op verandering beluste krachten. Begrippen als conservatief en progressief, links en rechts schijnen dan ook, waar de vraag naar de aanwezigheid van nationalisme in het geding is, van relatief geringe betekenis. Hetgeen ons weer confronteert met de paradox dat nationalisme de vruchten lijkt te plukken van zijn eigen conceptuele vaagheid.¹⁴ De omstandigheid dat het in staat is zich te liëren aan onderling zeer uiteenlopende richtingen van ideologische en levensbeschouwelijke aard zonder zichzelf daarbij geweld aan te doen, heeft in elk geval zijn daadwerkelijke zeggingskracht en effect enorm vergroot. In de negentiende eeuw treffen we actieve pleitbezorgers van een nationalistisch gedachtengoed aan onder romantici, traditionalisten, clericalen, monarchisten, republikeinen, liberalen, socialisten, utopisten, kortom representanten van een keur aan stromingen en opvattingen die zo ongeveer het hele ideologische firmament bestrijkt. In de praktijk heeft het gediend om regeringen en regimes te legitimeren en om ze aan te vallen; naast een ruimhartig en

tolerant cultureel nationalisme of het nauwelijks xenofobe nationalisme van zelfbewuste naties als de Engelse kan bijvoorbeeld worden gewezen op een economisch nationalisme, het zogenoemde integrale nationalisme of een nationalisme van de gefrustreerden dat agressieve of geëxalteerde vormen kon aannemen en meer dan eens gepaard ging met rassenwaan, gedwongen deportaties en genocide.

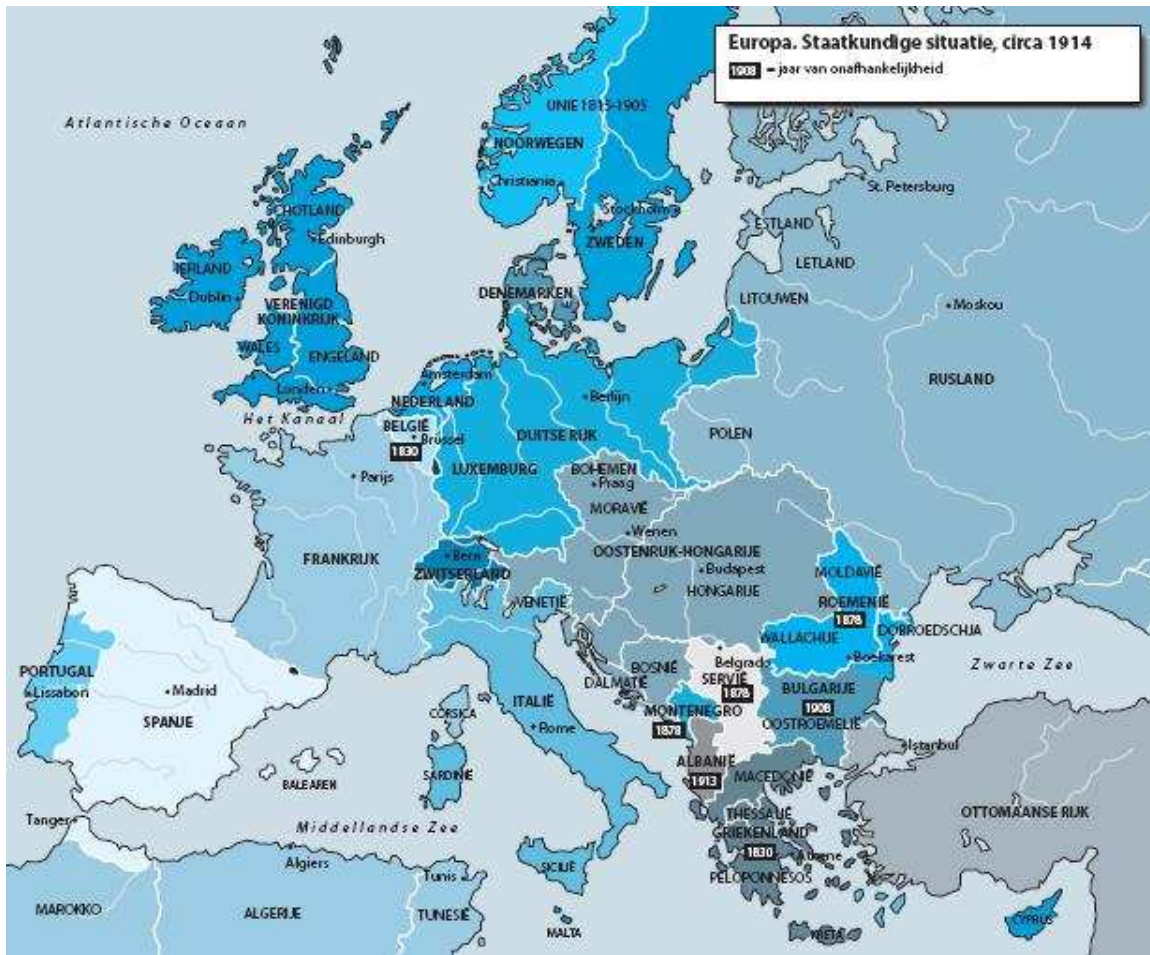
Opvallend in de negentiende eeuw is de groeiende betekenis van de natiestaat óók in de internationale verhoudingen. De *triumf en tragedie* van de natiestaat is een thematiek die voortdurend, impliciet en expliciet, in de verschillende opstellen aanwezig is.¹⁵ Op het niveau van de staat en de staatsvorming heeft het nationalisme in al zijn facetten en schakeringen ongetwijfeld veel onheil en misère bewerkstelligd. Het vergrootte tevens de internationale rivaliteit, maar – en ook dat aspect mag hier worden benadrukt – het stimuleerde op zijn beurt eveneens de creatieve wedijver tussen staten en volkeren en het heeft op die wijze zeker een bijdrage geleverd aan de vitaliteit van een pluriforme Europese cultuur.¹⁶

Het nationalisme in kaarten

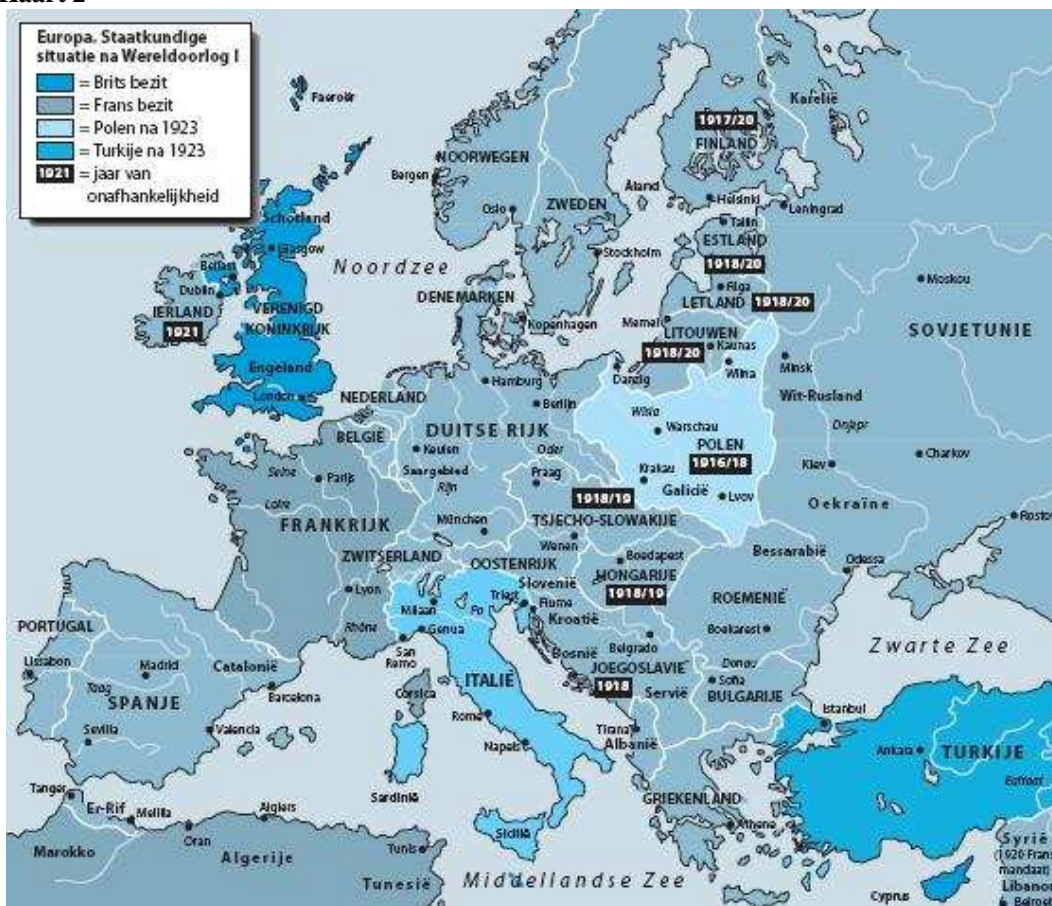
Wat de factor nationalisme, als stuwende kracht uiteraard ingebed in een heel complex van factoren, in een veranderende samenleving op het gebied van staatsvorming en staatsontbinding teweegbracht, ziet men bij vergelijking van de hier volgende vier grote overzichtskaarten bijna in één oogopslag.

Kaart 1

Kaart 2

Kaart 3

Europees gebied van het Ottomaanse rijk en de contouren van de aldaar ontstane nieuwe staten (te beginnen met Griekenland in 1829/30) al aanzienlijk beter dan in 1815 de etnische en linguïstische diversiteit in die regio weerspiegelen. Kaart 3 ten slotte toont de volledige verdwijning van Oostenrijk-Hongarije terwijl het Turkse grondgebied in Europa gereduceerd is tot een bescheiden areaal rond de Bosporus. Rusland heeft met name in het westen belangrijke concessies moeten doen, hetgeen resulteerde in gebiedsafstand ten faveure van een aantal nieuwe staten.¹⁷ In West-Europa lijkt daarentegen tijdens de gehele periode betrekkelijke weinig te zijn veranderd, met uitzondering van de verschijning van het onafhankelijke België (1830/31) en Noorwegen (1905) op de kaart en het heen-en-weer van Elzas-Lotharingen. Toch bedriegt deze schijn. De kaarten maken nu eenmaal niet de onmiskenbare groei zichtbaar van het nationaal besef *binnen* de staatsgrenzen van landen als Engeland, Nederland en Frankrijk.

Samengevat kan worden gesteld dat de groeiende kracht van het nationalisme in belangrijke mate verantwoordelijk is voor de uiteindelijke teloorgang van het *Europees Concert*, het door een samenstel van formele en informele codes zorgvuldig in standgehouden interstatelijk machtsevenwicht dat in de eerste plaats gebaseerd was op de afspraken tussen een aantal grote mogendheden tijdens het Congres van Wenen omtrent een gewenste en te handhaven status quo in Europa. Dit georkestreerde samenspel harmonieerde de eerste decennia, enige dissonanten daargelaten, naar bevrediging. De Krimoorlog (1854-1856) markeert echter een kentering. Weliswaar werd het streven naar een zekere machtsbalans toen niet meteen overboord gezet maar in de gewijzigde internationale verhoudingen van de daaropvolgende periode bleek de door de verschillende staten onafhankelijk van elkaar gevoerde machtspolitiek, met name ook door de koers van nieuwe staten als Duitsland, in toenemende mate een factor van doorslaggevende betekenis. De partituur van Metternich leek te zijn zoekgeraakt.

Beoordeeld op het niveau van afzonderlijke staten en volkeren kan worden geconstateerd dat oude natiestaten als Frankrijk en Engeland in de negentiende eeuw in hun kracht en collectieve identiteit werden gesterkt; het nationalisme bevorderde daar de interne cohesie. Op een belangrijk deel van de over tal van staten en staatjes verspreid levende Duitsers en Italianen had het nationalisme een verenigend effect: rond 1870 vormden Duitsland en Italië zich als natiestaten, een hoogtepunt in de geschiedenis van het staatsvormende nationalisme. Op het Habsburgse en Ottomaanse Rijk oefenden nationalistische strevingen daarentegen een desintegrerende en ontbindende invloed uit; de veranderende verhoudingen ten tijde en als gevolg van de Eerste Wereldoorlog betekenden ten slotte de genadeslag voor deze traditionele multinationale imperia. Het ontstaan van tal van kleinere onafhankelijke staten in Oost- en Zuidoost-Europa vormde de keerzijde van deze medaille; voor de betrokken volkeren aldaar fungeerde het nationalisme als een constructieve factor.

Uit al deze ontwikkelingen, het verschijnen van nieuwe staten en de verdwijning van oude, vloeiden omvangrijke en verstrekkende grenswijzigingen voort. Maar niet alleen op politiek-staatkundig gebied traden ingrijpende grensveranderingen op. Ook op sociaal-economisch en sociaal-cultureel terrein werden continu de grenzen verlegd.¹⁸ De negentiende eeuw is ook de eeuw van de voortgaande ontbinding van de hiërarchisch geordende standensamenleving van het ancien régime, een proces dat door de uitstraling van de Franse Revolutie en de verbreiding van het erfgoed van de Verlichting een krachtige stimulans ontvangt. Ook moet in dit verband worden gewezen op de betekenis van de invloed en doorwerking van de agrarische, respectievelijk de Industriële Revolutie: uit de traditionele agrarische samenleving ontwikkelden zich in een groeiend deel van Europa allengs de contouren en vormen van een moderne industriële samenleving.¹⁹ De oorzaken en symptomen van dit algehele moderniseringsproces zijn talrijk en veelsoortig en bovendien niet steeds gemakkelijk van elkaar te onderscheiden. Zij openbaren zich in elk geval in een versterkt voortgaande secularisering van staat en samenleving, in individualisering en, daartegenover weer, in nieuwe vormen van collectiviteit, in een flinke toeneming van de sociale mobiliteit en van migratiebewegingen,

in een groeiende urbanisatie, een intensievere communicatie zowel naar kwaliteit als over grotere afstanden, in een meer specialistische arbeidsdeling, een verbeterde gezondheidszorg, een toegenomen levensverwachting, een stijging van de onderwijsparticipatie, enzovoort. Dit spanningsveld tussen oud en modern waarbij, uiteindelijk, de traditie op velerlei gebied het onderspit zou delven, ging gepaard met een verruiming van de economische en sociaal-culturele horizon die op haar beurt, in directe wisselwerking, het karakter en de ontwikkeling van het nationalisme in heel zijn veelvormigheid diepgaand heeft beïnvloed. Auteurs als Ernest Gellner, Eric Hobsbawm en met hen vele anderen zien nationalisme dan ook bij uitstek als een verschijnsel dat onlosmakelijk is verbonden met de modernisering van de samenleving.

Een overzicht van de ontwikkelingen tot 1919 in hoofdlijnen

Conform de aangehaalde omschrijving van Gellner ligt in deze cursus de nadruk op de behandeling van het nationalisme als 'primarily a political principle'. De leereenheden 1 en 2 zijn vooral als een inleiding bedoeld. De cursus wordt een beknopt inhoudelijk overzicht van het Europese nationalisme geboden, respectievelijk in de negentiende en twintigste eeuw. Het gaat om een schets van de ontwikkelingen en de context in hoofdlijnen. Om de geschetste historische situaties te illustreren zal daarbij ruimhartig gebruik worden gemaakt van kaartmateriaal. In de leereenheden 3 en 4 staat vooral het reflecteren op en het denken over natie en nationalisme centraal. Arnold Labrie (leereenheid 3) behandelt in dit verband een aantal van de belangrijkste theoretische concepten en zoomt verder in op vooral de negentiende eeuw, Willem Melching doet dat in leereenheid 4 voor de twintigste eeuw. De cursus wordt afgesloten met een tweetal leereenheden waarin aan de hand van opgaven en opdrachten wordt teruggekoppeld op de eerder behandelde stof (leereenheid 5 en 6).

Leereenheid 3

A. Labrie haalt in *'La religion civile': nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa* (leereenheid 3) het denken over nationalisme en natie vanuit een historiografisch en ideeënhistorisch perspectief voor het voetlicht. In het kader van de behandeling van 'theoretische gezichtspunten' wordt aandacht geschonken aan het grensverleggende werk van twintigste eeuwse historici, filosofen en antropologen als Kohn, Breuilly, Hroch, Kedourie, Hobsbawm, Gellner en Anderson, auteurs aan wier opvattingen in de latere hoofdstukken nog herhaaldelijk wordt gerefereerd. Daarbij wijst Labrie onder meer op het onderscheid tussen de zogenoemde objectieve en subjectieve natie-definitie. In de eerste wordt, in het voetspoor van Herder, het belang van met name etnische en linguïstische criteria benadrukt. De subjectieve natie-definitie – door de liberaal Ernest Renan in zijn *Qu'est-ce qu'une nation?* (1882) reeds verwoord als 'un plébiscite de tous les jours' – wordt via Hobsbawm genuanceerd tot 'any sufficiently large people whose members regard themselves as members of a "nation"'. Het element van een, doorgaans overigens impliciete, vrijwillige keuze in combinatie met het geheel van collectieve maar veelal persoonlijk beleefde ervaringen speelt in dit verband een rol. Met Gellner wordt ten slotte ingestemd: 'It is nationalism which engenders nations, and not the other way round'. Tot slot mag de dichotomie van Hans Kohn worden gememoreerd, die het nationalisme schematiseert naar een op de subjectieve omschrijving gebaseerde Westerse variant (van betekenis in landen als Frankrijk, Engeland en Nederland) en een Oosterse vorm (Midden- en Oost-Europa), welke hoedanigheden zouden kunnen worden gekarakteriseerd in termen ontleend aan de objectieve natie-definitie.

In zijn historisch overzicht van het 'nationalisme als ideologie' behandelt Labrie de etymologie en semantiek van het woord natie, terwijl eveneens de oorsprong en groei van het culturele identiteitsbesef ter sprake komen. De genese en ontwikkeling van het 'nationale' gedachtengoed kunnen niet goed worden begrepen zonder de invloed van Verlichting en Romantiek in aanmerking te nemen. Ideologisch beschouwd vormen de decennia rond 1800 een sleutelperiode – Reinhart Koselleck spreekt in dit verband over de

‘Sattelzeit’²⁰ – waarin de inhoud en betekenis van allerlei termen en begrippen aan herijking onderhevig zijn. Onder de noemer patriottisme en kosmopolitisme passeren bijvoorbeeld de denkbeelden van Montesquieu, Sieyès en Hume de revue. De nadruk ligt echter op de inzichten van Rousseau. Deze komen er, samengevat, op neer dat in een in toenemende mate geseclariseerde, materialistische en geïndividualiseerde wereld het aloude op klassieke leest geschoeide patriottisme, gemetamorfoseerd en gepolitiseerd in ware gemeenschapszin en in de gezamenlijke liefde en verantwoordelijkheid voor *la patrie* of *la nation*,²¹ naast en tegenover het verinnerlijkte en eventueel als persoonlijke overtuiging te gedogen christendom, als *religion civile* de functie van politiek credo kan gaan vervullen en feitelijk ook zou dienen te vervullen. De verdere evolutie van het nationale gedachtengoed komt hier aan bod door te wijzen op de betekenis van de Franse Revolutie (die door de volkssouvereiniteit te omarmen van onderdanen staatsburgers maakte) en op de inbreng van Duitse zijde met name aan de hand van de opvattingen van Herder (die het begrip ‘Volk’ muntte als een organische vooral door de gemeenschappelijke taal, traditie, cultuur, geschiedenis en etniciteit bepaalde entiteit), Humboldt, Fichte, Arndt en Jahn.

‘Het humanitarisme van de Verlichting, het patriottisme van Rousseau, en de [tegen het normatieve Verlichtingsdenken gerichte] cultuuropvatting van Herder’ vormen, aldus Labrie, de basis voor het nationale denken in de negentiende eeuw, een constatering die hij in de laatste twee subparagrafen met verwijzingen naar de sociaal-politieke context nader uitwerkt. Aldus komt het nationalisme in een heel scala van (uitings)vormen aan bod, variërend van het open-verdraagzame en nog overwegend cultureel georiënteerde nationalisme van Herder en zijn geestverwanten,²² het rudimentair politieke van een Fichte tot bijvoorbeeld de verregaand gepolitiseerde en heel wat minder tolerante *völkische* richting tegen het einde van de eeuw, zoals gerepresenteerd in de integraal-nationalistische denkbeelden van bijvoorbeeld de *Action française* of de pan-germanistische *Alldeutsche Verband*.²³

Het moderniseringsproces: het belang van de historische context

Labrie wijst er verder op dat ‘het nationalisme zich slechts laat begrijpen als een onderdeel van en reactie op het moderniseringsproces zoals zich dit in Europa sedert het einde van de achttiende eeuw, heeft toegedragen’, reden waarom de achtergronden en betekenis van dit moderniseringsproces meer gedetailleerd onder de loep mag worden genomen.

In zijn opstel ‘Samenlevingen in een stroomversnelling. Demografische, economische en sociale ontwikkelingen’ heeft J. Kok laten zien hoe met name de agrarische revolutie een einde maakte aan het voor de samenleving van het *ancien régime* zo kenmerkende wankel evenwicht tussen bevolking en bestaansmiddelen.²⁴ De introductie van nieuwe gewassen met een hogere voedingswaarde, innovaties op het niveau van de produktietechnieken, nieuwe ontginningen en schaalvergroting in de landbouw leidden tot een ongekennde produktieverhoging die op haar beurt, in combinatie met een verbeterde hygiëne en gezondheidszorg, zorgde voor een enorme bevolkingstoename. Nimmer groeide de Europese bevolking binnen het tijdsbestek van één enkele eeuw harder dan in de negentiende eeuw: van circa 190 miljoen in 1800 tot ruim 400 miljoen in 1900, vermeerderd tot ongeveer 470 miljoen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.²⁵ Tegelijk eiste de rationalisatie van de landbouw ook haar tol. Vele voormalige lijfeigenen, pachters en kleine boeren verloren hun middel van bestaan en trokken weg. Er kwam een omvangrijke migratiebeweging op gang, zowel seizoensgebonden als van structurele aard: van het platteland naar de steden, van het ene naar het andere land terwijl ook velen buiten Europa een nieuwe toekomst zochten. Als emigratieland waren de Verenigde Staten veruit favoriet. Daarnaast trok een substantieel aantal gelukzoekers of vervolgd naar de periferie van Europa. Europeanen en met name Duitsers waren van oudsher al naar Rusland getrokken, in de negentiende eeuw trokken talrijke Russen zelf verder zuidoostwaarts. Het gebied over de Oeral, Siberië, werd steeds meer opengelegd en de russificatie van de

Kaukasische en Centraalaziatische steppegebieden van het enorme tsaristische imperium kwam in deze periode eigenlijk pas goed op gang.

Het groeiende voedseloverschot creëerde de mogelijkheid een steeds groter deel van de totale bevolking een bestaan te verschaffen buiten de primaire sector. In eerste instantie geschiedde dit overwegend in de industrie, later in toenemende mate in de dienstensector. Naventant nam de bevolking aanvankelijk vooral sterk toe in de industriële centra, in de loop van de eeuw gevolgd door diverse krachtig expanderende hoofdsteden waar zich dienstverlenende activiteiten van velerlei aard concentreerden. De Industriële Revolutie had haar bakermat in Engeland en verspreidde zich vandaaruit vanaf het begin van de negentiende eeuw verder over Europa, globaal genomen van noordwest naar zuidoost. Had rond 1800 enkel nog in belangrijke delen van Engeland de industrialisatie vaste voet aan de grond gekregen, rond 1900 gold dit al voor een groot deel van Noordwest-Europa terwijl elders zich verspreid een aantal industriële centra ontwikkelde zoals in van oudsher ambachtelijk-verstedelijkte gebieden als Silezië en Noord-Italië. Aan de andere kant raakten echter het tegen het einde van de eeuw nog altijd slechts spaarzaam geïndustrialiseerde Zuid- en Oost-Europa steeds meer achterop: op Europees niveau bezien zouden deze uitgestrekte gebieden vooral de rol van grondstoffen- en voedselleverancier gaan vervullen. Een relatief groot deel van de bevolking bleef daar werkzaam in de primaire sector; de geringe welvaartsgroei kwam er met name aan de traditionele elite ten goede. Kok wijst erop dat al die verschillende economieën in toenemende mate vervlochten raakten. Enerzijds bevorderde de wederzijdse afhankelijkheid de samenwerking tussen staten en volkeren, anderzijds stimuleerde die ook de onderlinge concurrentie. Deze wedijver leidde tot creatieve dadendrang – de grote wereldtentoonstellingen, vanaf 1851, vormen daarvan misschien wel de schitterendste getuigenissen – maar gaf met name sedert de laatste decennia van de negentiende eeuw met enige frequentie ook aanleiding tot soms koortsachtige (inter)nationale economische, sociale en politieke spanningen.

De agrarische en de Industriële Revolutie zouden op den duur het Europese landschap ingrijpend wijzigen, waarbij mag worden gedacht aan het ruimtebeslag als gevolg van het in cultuur brengen van voormalige woeste gebieden, aan de groeiende verstedelijking en aan de aanleg van spoorwegen en van vele nieuwe wegen, kanalen en bruggen. In het voetspoor ervan zou, het eerst in West-Europa, ook het karakter van de samenleving zelf diepgaand gaan veranderen. De culturele horizon, het niveau van intermenselijke contacten en de communicatie in ruimere zin overstegen, naarmate de welvaart, de onderwijsdeelname en de mogelijkheden van verplaatsing toenamen, die van de plaats of regio van herkomst. De opkomst van de massacultuur betekende mettertijd de teloorgang van de traditionele volkscultuur als een vorm van lokale cultuur.²⁶ Allerlei verlokkingen en verworvenheden, zoals de groeiende hoeveelheid vrije tijd, waren niet langer aan enkele geprivilegieerden voorbehouden. Daar stond tegenover dat allerlei problemen, bijvoorbeeld als gevolg van economische crises en conjunctuurschommelingen, al gauw een hele samenleving parten speelden. De gesignaleerde geografische mobiliteit ging vergezeld van een groeiende sociale mobiliteit. Sociale stijging en daling vormden in toenemende mate een vanzelfsprekend bestanddeel van het moderne leefpatroon. Het is vooral die sociale mobiliteit geweest die, als onderdeel van een algeheel moderniseringsproces, de op standen gebaseerde ordening van de samenleving van het *ancien régime* heeft opengebroken.

In zijn fraai cultuurhistorisch essay 'Voor en tegen de vooruitgang. Sociale mobiliteit en culturele radicalisering' heeft J.W. Oerlemans gewezen op de bedoelde en onbedoelde effecten van de liberalisering van de erfelijke standenhiërarchie. De groeiende sociale mobiliteit en de daarmee verbonden carrière-rivaliteit, die beide niet los kunnen worden gezien van de verbreiding van het op het individu gerichte *liberaliteitsbeginsel*, verdrongen allengs de door privileges, kerk en *droit divin* verankerde structuren van een inmiddels stagnerende standensamenleving met haar traditionele erfelijkheid van status, beroep, bezit, waarden, normen en pretenties. Deze omvorming naar voor een moderne maatschappij kenmerkende sociale verhoudingen wordt ons geschilderd als een moeizaam en langdurig proces, waarbij het hele scala van menselijke aanpassing en afweer werd

gemobiliseerd. Een bont gezelschap passeert daarbij de revue: verkrampde reactionairen, ultraklerikalen, bezadigde conservatieven, naïeve conformisten, bevlogen hervormers, gematigde progressieven, romantische escapisten, utilistische pragmatici en gewetenloze opportunisten.²⁷

Oerlemans behandelt een ingewikkelde problematiek waarin alles met alles lijkt samen te hangen, en dat was ongetwijfeld ook het geval. De beweegredenen en reacties van voor- en tegenstanders van de gesignaleerde veranderingen worden door de auteur herleid tot een viertal beginselen: het door de Verlichting geïnspireerde *liberaliteitsbeginsel* (met zijn vertrouwen in het individu, de vooruitgang en de maakbaarheid van de samenleving), het *traditionaliteitsbeginsel* (dat zich identificeert met de waarden en het mens- en wereldbeeld van het *ancien régime*), het *egaliteitsbeginsel* (terug te voeren op de denkbeelden van radicalen als Robespierre) en het tegen de vooruitgang gerichte *moraliteitsbeginsel* (dat schatplichtig is aan Rousseau en de Romantiek). Deze beginselen hadden reeds tijdens de Franse Revolutie fel met elkaar gebotst. Het residu van dit fundamentele conflict ontladde zich echter met zo mogelijk nog meer kracht sinds de verbreiding en volle doorwerking van de Industriële en Franse Revolutie in het spanningsveld rondom de bipolariteit ‘voor en tegen de vooruitgang’. Dit spanningsveld dat zich nagenoeg overal aftekent waar van modernisering sprake is, op vrijwel alle terreinen van het maatschappelijk leven, heeft vooreerst de totstandkoming van een meer homogene *high culture* (de term is van Gellner) op nationaal niveau bepaald niet bevorderd.²⁸ Het manifesteert zich bijvoorbeeld in het dichotomisch waardenconflict van individualisme versus collectivisme, engagement tegenover escapisme, de calculerende *homo economicus* tegenover de esoterische en illusies-scheppende kunstenaar, geborneerdheid versus genialiteit, *Gesellschaft* versus *Gemeinschaft*, enzovoort; het kon zich zelfs binnen één persoon openbaren zoals de positie van Heinrich Heine, groots in zijn verscheurdheid, uitwijst.

Heine is bovendien exemplarisch voor het probleem dat de scheidslijnen in de praktijk vaak moeilijk scherp zijn aan te geven.²⁹ Oerlemans waarschuwt dan ook terecht voor generalisaties, hij wijst op grensoverschrijdingen, ambivalenties en ideologische contradicties. Eveneens vormt de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige een structureel gegeven: zo was de cultuur van het *ancien régime* in deze periode van voortschrijdende modernisering op het platteland en in het leger bijvoorbeeld nog lang een dominerend referentiekader. En zelfs in de steden behield de standsgebonden status zijn aantrekkelijkheid voor strebers, ambitieuze ambtenaren, professoren en principeloze parvenu's die zich wensten te onderscheiden van hun milieu van herkomst. Waar dit al voor West-Europa het geval was, gold dit elders vaak in nog sterkere mate.

Tegen de achtergrond van onder meer de innerlijke ontredde, het *mal du siècle*, groeide in een samenleving die op drift leek te zijn geraakt de behoefte aan nieuwe zekerheden. Al ten tijde van de Franse Revolutie had, toen de waarden van het *ancien régime* hun bindend vermogen gingen verliezen, de *Nation* een nieuw oriëntatiepunt geboden. Voor velen ging een getransformeerd nationalisme die functie in de negentiende eeuw overnemen. In plaats van de traditionele loyaliteit jegens de eigen stand, de kerk en de soeverein kwam die aan de natie. Naarmate tegen het einde van de eeuw het moderniseringsproces in een stroomversnelling terecht kwam en het verzet ertegen van traditionalistische zijde feller en wanhopiger werd, nam ook de identificatie met radicale en intolerante vormen van nationalisme toe.

Overzichten en indelingen doen, strikt genomen, nooit recht aan een verleden werkelijkheid. Het hier in deze cursus met enige regelmaat gehanteerde onderscheid in politieke, sociaaleconomische, cultuur- en ideeëngeschiedenis is in wezen een analytische constructie waarbij steeds een segment van het verleden als *veranderend continuüm* overheersende aandacht krijgt.³⁰ Aan de cursist blijft derhalve de taak de op deze wijze telkens afzonderlijk gepresenteerde ‘geschiedenissen’ met elkaar te verbinden en in relatie tot elkaar te beoordelen.

Interstatelijke en internationale verhoudingen

In de Europese internationale verhoudingen werd het nationalisme in toenemende mate een factor van gewicht, vanwege de allengs groeiende en destabiliserende invloed die het uitoefende. Het jaar 1870 vormt daarbij een belangrijke cesuur.

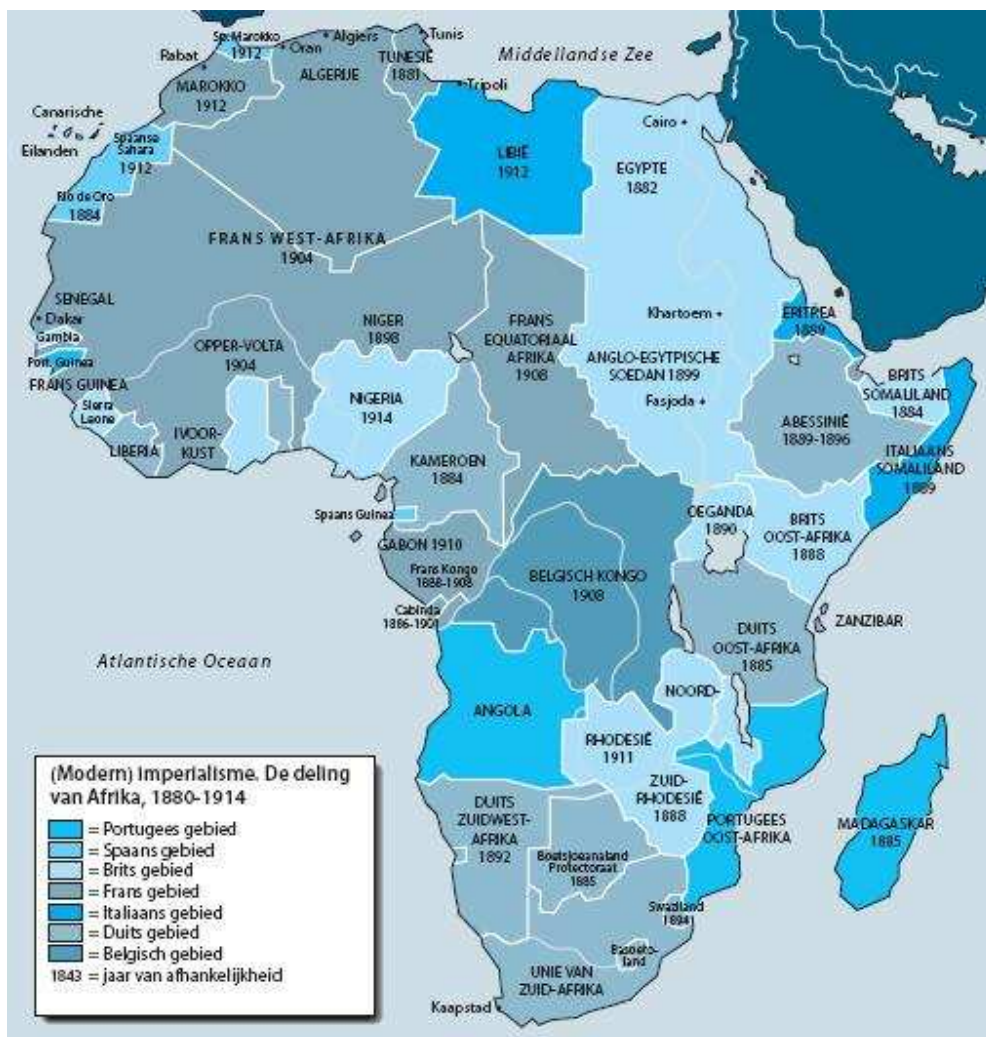
In zijn opstel 'Het Europese statensysteem, 1814/15-1870' behandelt N. C. F. van Sas een constellatie die voor het grootste deel van de betreffende periode wellicht beter als interstatelijk dan als internationaal kan worden aangeduid. Naties bestonden uiteraard, doch nauwelijks als officieel erkende entiteiten. Nationalisme of liever het principe van nationale zelfbeschikking vormde in de betrekkingen tussen landen nog lange tijd een punt van ondergeschikte betekenis. Illustratief is de besluitvorming van het Congres van Wenen. Bij het herstellen van de orde in Europa, die door de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen grondig overhoop was gehaald, stonden de honorering van dynastieke claims en een – veelal slechts formeel beleden – herstel van de pre-revolutionaire verhoudingen voorop. In de praktijk waren opportuniteit en pragmatisme nogal eens belangrijker dan legitimiteit.³¹ De Oostenrijkse kanselier Metternich en de Russische tsaar Alexander I behoorden tot de grote architecten van deze restauratie-era. Ingegeven door de recente traumatische ervaringen lieten de overwinnaars zich jegens Frankrijk vooral leiden door een soort *containment*-politiek *avant la lettre*. Feitelijk schaarden zij zich daarmee echter in een traditioneel streven naar machtsevenwicht zoals dat in Europa in ieder geval al had bestaan sinds tegenwicht diende te worden geboden tegen – zoals de Nederlandse diplomaat Petrus Valkenier het in 1675 formuleerde – de dreigende pretenties van de universele monarchie van Lodewijk XIV.³² Het na de val van Napoleon gecreëerde en – via een systeem van congressen en allianties – verfijnde *balance-of-power*-stelsel staat, zoals is opgemerkt, te boek als het Europees Concert.

Dit Europees Concert, waarin ook het verslagen Frankrijk al weer spoedig zijn partij meeblies, functioneerde tot aan het uitbreken van de Krimoorlog tamelijk succesvol. Van Sas beschrijft de samenwerking tussen de grote mogendheden in situaties van spanningen, zoals tijdens de immer doorzeurende Oosterse crisis, de Rijn crisis (1840) en de Krimcrisis (1853) en tijdens de revolutiegolven in de jaren 1820-1823 en 1829-1832. Het nationalisme vormde in deze periode nog geen serieuze bedreiging van de interstatelijke orde: de onafhankelijkheid van het kleine Griekenland en België kwam tot stand zonder een structurele verstoring van de onderlinge betrekkingen, terwijl de Poolse opstand (1830-1831) meer sympathiebetuigingen dan daadwerkelijke ondersteuning ten deel viel. Zelfs in het revolutiejaar 1848, toen de kracht van de zich in Duitsland, Italië en Oostenrijk vrijwel gelijktijdig manifesterende nationale bewegingen velen verraste (de Hongaarse opstand bewerkstelligde zelfs de vlucht van Metternich), vermochten de aanvankelijk gewekte verwachtingen niet te worden ingelost.

Na de Krimoorlog (1853-1856), waarbij alle grote Europese mogendheden van dat moment betrokken waren, keerde men terug naar een meer rudimentaire evenwichtspolitik, echter onder een gewijzigd gesternte: de positie van Oostenrijk als grote mogendheid was zeer verzwakt, terwijl de flink toegenomen betekenis van het nationalisme, met name door de geslaagde eenwording van Italië en Duitsland (1861-1870/1871), in de internationale politiek een bron van groeiende zorg en instabiliteit werd.³³ In 'Internationale aspecten, 1870-1919' heeft P. M. Luykx er op gewezen hoe dominant in de jaren tachtig en negentig het streven naar een zekere *balance-of-power* in de internationale betrekkingen nog altijd was. Aldus kwam via officiële en geheime diplomatie een ingewikkeld samenstel van bondgenootschappen en wisselende ententes tot stand.³⁴ De Duitse kanselier Otto von Bismarck bereikte in deze koorddanserij een hoge graad van perfectie, zoals hij onder meer als internationaal scheidsrechter demonstreerde tijdens het na de zoveelste Balkan crisis georganiseerde Congres van Berlijn (1878).³⁵ Keizer Wilhelm I, die zich ooit liet ontvallen 'es sei nicht leicht, unter einem solchen Kanzler Kaiser zu sein',³⁶ bood hem daartoe overigens ook de speelruimte. Diens kleinzoon, Wilhelm II, wenste daarentegen een krachtiger en persoonlijker stempel op het beleid te drukken. De jonge keizer bezat echter niet de virtuositeit van de oude kanselier.

Nadat Bismarck in 1890 ontslag genomen had, maakte het (welbewust) aangaan van ernstige risico's steeds vaker deel uit van een Duitse buitenlandse politiek op het scherp van de snede. De *Flottenpolitik* kan in dit verband indicatief worden beschouwd voor de Duitse overschakeling van een defensief beleid (het Rijk heette toen *saturiert*) naar een *Weltpolitik* met offensievere bedoelingen.³⁷ Het belangrijkste gevolg was misschien wel dat Duitsland en zijn bondgenoten, Oostenrijk-Hongarije en het steeds verder afbrokkelende Ottomaanse Rijk, uiteindelijk tegenover Engeland, Frankrijk en Rusland kwamen te staan.

Daarenboven kwamen de groeiende tegenstellingen tussen de Europese mogendheden buiten Europa. De conflicten en confrontaties daar legden in toenemende mate een extra hypotheek op de internationale verhoudingen *in* Europa. Een van de opvallendste kenmerken van de jaren vanaf circa 1880, het tijdvak van het *modern imperialisme*, was het haast koortsachtige streven van een aantal Europese mogendheden naar koloniaal bezit en zelfs naar heuse koloniale imperia. Tijdgenoten spraken in dit verband over een ziekte of epidemie.³⁸ Was in de periode daarvoor het bezit van koloniën voornamelijk beperkt tot Engeland, Frankrijk en Nederland, thans mengden zich ook landen als Duitsland, Italië en België in deze competitie om de verdeling van de wereld. Aan de onderdrukking van de Boxer-opstand in China (1900) leverde zelfs Oostenrijk-Hongarije een bijdrage. Illustratief voor de europeanisering van grote delen van de aarde was de 'wedloop' om Afrika, waar in een betrekkelijk luttel tijdsbestek van slechts enkele decennia de kaart van Europa als het ware opnieuw werd geprojecteerd.³⁹

Ondertussen werd deze europeanisering ook op ideologische gronden geschraagd: het blanke ras had een zending te vervullen en dat heette voor Engelsen, Fransen, Duitsers, Italianen, enzovoort natuurlijk weer in het bijzonder te gelden.

De talrijke politieke en economische belangenconflicten tussen de Europese mogendheden in en buiten Europa vormden een goede voedingsbodem voor het nationalisme, met name voor de meer agressieve en radicale varianten ervan. Tezamen met de vele sociale, culturele en ideologische tegenstellingen ontstond zo een explosieve situatie, die vaak met het spreekwoordelijke kruisvat is vergeleken. In de Eerste Wereldoorlog ontaadden zich, zoals Luykx concludeert, de spanningen van een heel tijdperk. Onder de vele veranderingen die de afloop van de oorlog bracht, behoort de verwerping van het officiële nationalisme van de verliezende mogendheden te worden vermeld. Oostenrijk-Hongarije verdween zelfs van de kaart. Als voormalig tegenstander van de centralen moest echter ook Rusland, ernstig verzwakt door de oorlogsdeelname, de bolsjewistische staatsgreep van 1917 en de daarop volgende burgeroorlog, berusten in gebiedsverlies onder andere ten behoeve van de oprichting van nieuwe staten als Estland, Letland, Litouwen en Polen.

Staten en volkeren

Het nationalisme was niet enkele een bron van spanningen in de internationale verhoudingen. Dat wordt snel duidelijk als we de betekenis van het nationalisme bezien binnen het kader van afzonderlijke staten en volkeren. Daarbij zoomen we met name in op de ontwikkelingen in twee grote staten in West-Europa (Engeland en Frankrijk) die als 'oude' natiestaten te boek staan, een tweetal casussen in Midden-Europa waar het nationalisme er saldo een verenigend effect had (de Italiaanse en Duitse eenwording) en een drietal multinationale imperia in Oost-Europa waarvoor het nationalisme als een desintegrerende factor fungeerde (de Donaumonarchie, het Russische tsarenrijk en het Ottomaanse Rijk).

Nationalisme en nationale integratie

Engeland is meer dan eens een uitvinding van de negentiende eeuw genoemd.⁴⁰ Wie de bijdrage van P. J. A. N. Rietbergen 'Nationalisme in Engeland, 1815-1918. Een studie in politieke cultuur' heeft gelezen, zal waarschijnlijk geneigd zijn deze uitspraak te beamen. Engeland ging evenals Frankrijk de negentiende eeuw in als een reeds oude en gevestigde staat die kon bogen op respectabele tradities en een rijke cultuur. Toch wordt na Rietbergens studie duidelijk dat datgene wat thans nog altijd als *typisch Engels* te boek staat, in verregaande mate het voortbrengsel is van de negentiende eeuw of, beter wellicht, de schepping is van 'de eeuw van Victoria': een zelfbewustzijn ontleend aan de overtuiging van de voortreffelijkheid van de eigen politieke continuïteit sedert de *Glorious Revolution* (1688), de groeiende betekenis van de monarchie 'als symbool van natie en samenleving' en met name de cultus rondom koningin Victoria (1837-1901) die als de moeder van de natie alle tegenstellingen van hoog tot laag heette te overbruggen, de cultus ook rondom symbolen, helden en andere representanten van een vermeende nationale eenheid uit een nabij, ver en mythisch verleden als Wellington, Shakespeare en koning Arthur,⁴¹ de cultivering van tradities en *manners*, de cultus van het eiland dat de zeeën beheerste, een zekere trots op het eigen isolement dat in de negentiende eeuw veelal een zelfgekozen isolement was, de trots op de eigen industriële prestaties, de nationale rijkdom en, *last but not least*, op het onaantastbaar lijkende Britse wereldrijk.⁴² Dit alles bevorderde in krachtige mate het nationale identiteitsbesef dat tot uitdrukking kwam in de via onderwijs, clubs, sportverenigingen, populaire literatuur en massapers verspreide en gestaalde opvatting dat *Britannia* voorbestemd was om de wereld te beschaven, een identiteitsbesef dat zich bijvoorbeeld ook weerspiegelde in de organisatie van en Britse presentatie op de eerste Wereldtentoonstelling in en rondom Crystal Palace (1851), een waarlijke 'triomf van het Britse nationalisme'.

Rietbergen opteert in zijn bijdrage, die blijkens de titel ook is bedoeld als een studie in ‘politieke cultuur’,⁴³ voor een ruime benadering van het nationalisme. De onmiskenbare groei van de nationale cohesie wordt dan ook beoordeeld in relatie tot respectievelijk toegelicht aan de hand van de meest uiteenlopende ontwikkelingen op sociaal-cultureel en sociaal-economisch gebied. Toch verliest de auteur daarbij het andere Engeland, waarvan hier moet worden geconstateerd dat het zich zelfs met de beste wil van de wereld nauwelijks liet inpassen in het gekoesterde en gepropageerde beeld van de eendrachtige natie, niet uit het oog. Hij wijst er onder meer op dat de veelgeprezen politieke continuïteit niet ontbloomt was van spanningen, die slechts konden worden gekanaliseerd na de nodige reparaties aan het kiessysteem zelf (de hervormingen ten gunste van de politieke participatie van de huiseigenaren bevorderden echter wel weer de nationale cohesie). Nog belangrijker was wellicht, ook al wenste de officiële retoriek dit soms liever te negeren, het voortbestaan van ‘een klassenmaatschappij met grote verschillen’: rijk en arm in Engeland, zij vormden als het ware elk een eigen natie. Dat neemt niet weg dat ten slotte wordt geconstateerd dat de natie op kritieke momenten, zoals bij het uitbreken van *the Great War*, toch weer ‘vrijwel één’ was.⁴⁴

In tegenstelling tot de situatie in Engeland vormt 1870, het jaar van de verpletterende nederlaag tegen Duitsland, in de Franse geschiedenis een belangrijke cesuur. Er is het Frankrijk van vóór 1870, er is het revanchistische Frankrijk van na 1870. Indien het nationalisme louter in strikte zin wordt opgevat als een naar zelfbeschikking strevende politieke beweging, dan was het verschijnsel in Frankrijk van relatief geringe betekenis. Tot op zekere hoogte was hier immers al sprake van een – volgens de formulering van Gellner – congruentie tussen staat en natie. De nationale eenheid werd niet serieus bedreigd door separatistische bewegingen. Toch tekenden zich op lange termijn ingrijpende veranderingen af. Een daarvan was ongetwijfeld dat de regionale verschillen – tradities, streektaalen, enzovoort – in dit naar West-Europese begrippen uitgestrekte land allengs afnamen.⁴⁵ De ontwikkelingen stimuleerden hier, evenals in Engeland, veeleer de wording van een zekere culturele homogeniteit op het niveau van de staat. De geleidelijke verbetering van infrastructuurle voorzieningen bevorderde contacten en communicatie op nationaal (en internationaal) niveau. Nog belangrijker waren waarschijnlijk de vanuit Parijs geïnitieerde en gedirigeerde onderwijshervormingen, zoals de invoering van leerplicht, kosteloos lager onderwijs en een verbetering van de onderwijsinspectie, met name onder het bewind van de republikeinse president Jules Grévy (1879-1887). Ook de centrale bemoeienis met de inhoud van de onderwijsprogramma’s leverde zeker een bijdrage aan de groei van een nationale identiteit. En al moet men stellen dat Frankrijk ten aanzien van alle kardinale vraagstukken vrijwel permanent diepgaand verdeeld was – op dit punt veranderde er weinig rond 1870 – , het was wel een verdeeldheid die zich in toenemende mate op het niveau van de natie manifesteerde. De nationale polarisatie die de Dreyfusaffaire teweegbracht, spreekt in dit verband nog altijd boekdelen.

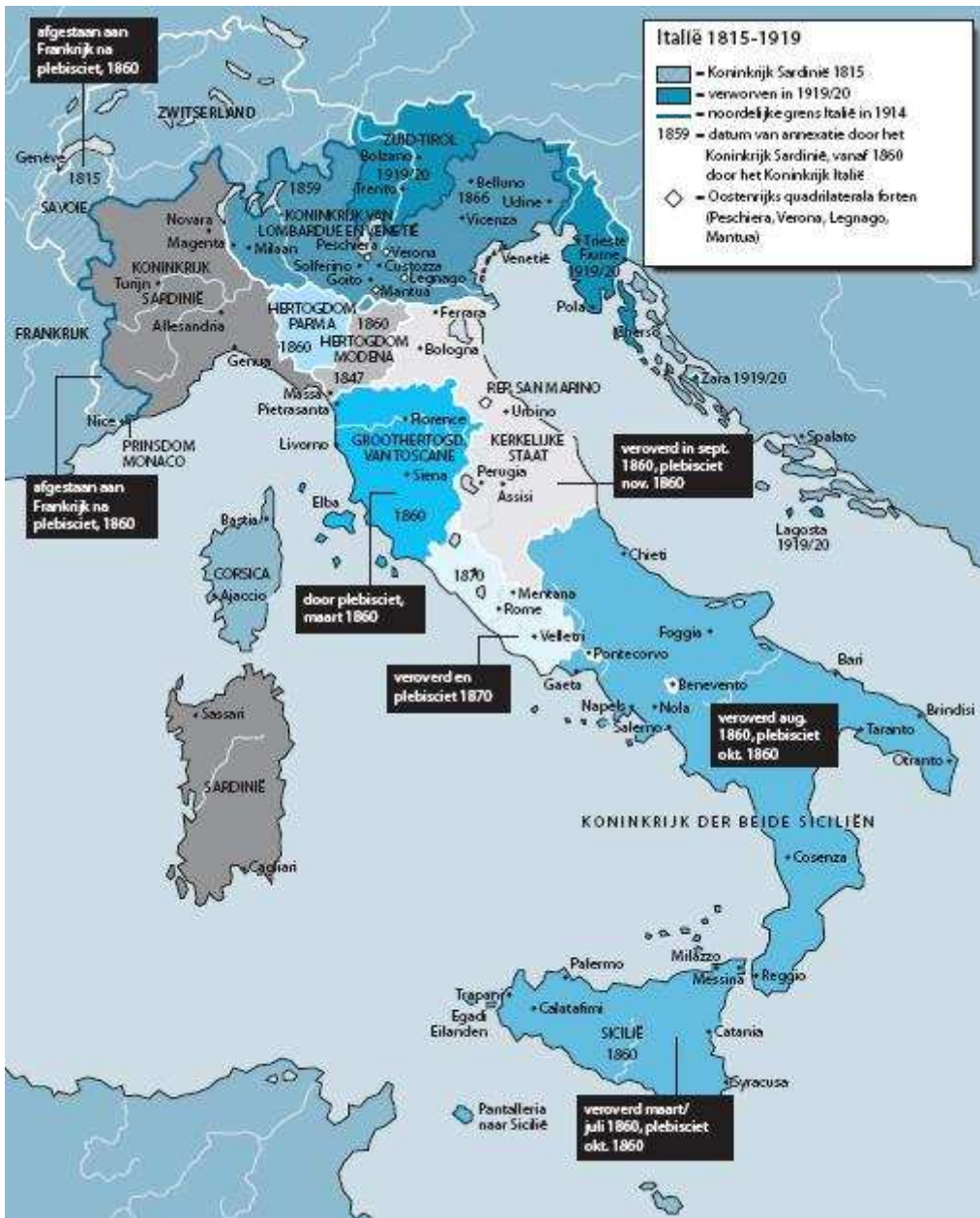
Het eerder genoemde kameleontische karakter van het nationalisme kan aan de hand van de ontwikkelingen in Frankrijk treffend worden geïllustreerd: juist de verbinding met allerlei uiteenlopende gezindten en politieke richtingen – en in Frankrijk kon men daarvoor werkelijk vele kanten op – bepaalde telkens de specifieke aard en kleur van het nationalisme. In zijn opstel ‘Nationalisme en cultuur in Frankrijk 1815-1918’ heeft M. Evers deze omstandigheid onder meer toegelicht aan de hand van de creatie en appreciatie van een Frans nationaal verleden. Links of rechts, republikein of monarchist, clericaal of liberaal: allen koesterden hun eigen geschiedbeelden, gebruikten deze als referentiekader om aan begrippen als *la Patrie* en *la France éternelle* hun eigen inhoud te geven of hanteerden deze als (ideologisch) wapen in de strijd tegen elkaar. Zij deden daarmee in feite niets bijzonders; het beroep op de geschiedenis met politiek-propagandistische bedoelingen kwam ook elders, en van oudsher, op grote schaal voor.⁴⁶ Dat bij dergelijke gecreëerde geschiedbeelden *Dichtung* en *Wahrheit* in elkaar overliefen, was eveneens schering en inslag.⁴⁷ Links sympathiseerde zo selectief met het ideeëngoed van de Franse Revolutie, terwijl te rechter zijde een geïdealiseerd *ancien régime* doorgaans op meer consideratie mocht rekenen. Iets dergelijks gold voor de betekenis van historische

personen en symbolen. Politiek rechts, monarchisten en conservatieve katholieken (deze geledingen dekten elkaar niet volledig) vonden elkaar in hoge mate in hun bewondering voor de volgens het *droit divin* regerende Lodewijk XIV: hij symboliseerde het verbond van troon en altaar, en het eertijds geldende devies 'één koning, één geloof en één wet' gold voor velen in deze kringen in de negentiende eeuw nog bepaald niet als achterhaald. Links en liberaal voelden zich verwant aan Voltaire, de Verlichting in het algemeen of identificeerden zich met de opstelling van de Girondijnen in de eerste jaren van de Franse Revolutie. De waardering voor Napoleon was omstreden; gevoelens van sympathie en afkeer (het laatste op den duur in mindere mate) liepen feitelijk door alle partijen heen. Er was eigenlijk maar één persoon in wie allen zich leken te kunnen vinden. Rondom Jeanne d'Arc werd in de loop der jaren een ware cultus gebouwd, al gaven representanten van verschillende gezindten uit het politieke en ideologische spectrum gaarne wel weer hun eigen invulling aan haar persoon en de aan haar toegeschreven kwaliteiten: de een bewonderde bijvoorbeeld het door Emmanuel Fremiet vervaardigde ruitersstandbeeld waarin vooral haar kracht, standvastigheid en onverzettelijkheid werden benadrukt, de ander kon zich beter herkennen in het schilderij van Eugene Thirion waarin het moreel hoogstaande en onbedorven herderinnetje werd geaccentueerd dat uitverkoren was om Frankrijk te redden. Het lijkt weinig twijfel dat beide zienswijzen in het revanchistische Frankrijk in een zekere behoefte voorzagen.

Staatsvorming en natievorming

'Nationalisme en natievorming, 1815-1870. Italië en Duitsland' van J. van Osta is een comparatieve analyse van het eenwordingsproces van Italië en Duitsland. Eerder is er al te stellig op gewezen dat 'de Duitse en Italiaanse nationalistische taal als argument [gebruikten] omdat ze geen ander hadden'. Afgezien van het gegeven dat het hier als zodanig een krachtig argument betrof, kan er aan worden toegevoegd dat dit standpunt zeker ten aanzien van de Italiaanse nationalistische nuancering verdient. Voor vele aanhangers van Mazzini en Garibaldi lijken beginselen van eenheid en vrijheid, zelfbeschikking en volkssouvereiniteit, veeleer te hebben geprevaleerd boven louter etnisch en linguïstisch geïnspireerde motieven (conform de Herderiaanse 'objectieve' natiedefinitie).⁴⁸ Dat doet overigens geen afbreuk aan de omstandigheid dat de uiteindelijke vereniging van *beide* landen voor een belangrijk deel als resultaat van een van bovenaf geregisseerde machtspolitiek tot stand kwam. De hoofdrolspelers waren Camillo Benso di Cavour, minister-president van het koninkrijk Piemonte-Sardinië, en Bismarck. Indien een poging mag worden gewaagd de positie en inbreng van beide mannen ten opzichte van elkaar te beoordelen, dan komt Cavour, in 1859 door de met het *Risorgimento* geëngageerde componist Giuseppe Verdi toesproken als de 'Prometheus van onze natie', in de lijn van deze kwalificatie inderdaad naar voren als iemand die in staat leek de (internationale) omstandigheden te voorzien en er vervolgens handig op in te spelen. Bismarcks rol lijkt nog verder te zijn gegaan. De kanselier van 'Eisen und Blut' treedt veeleer naar voren als degene die de omstandigheden in verregaande mate zelf wist te forceren in een voor hem gunstige richting.⁴⁹ Dat neemt niet weg dat ook Bismarcks regie rekening had te houden, en dat ook daadwerkelijk deed, met de manoeuvreerruimte in binnen- en buitenland. Maar in vergelijking met het Italiaanse eenwordingsproces, dat laverend tussen de Oostenrijkse Scylla en de Franse Charybdis (Napoleon iii) gestalte kreeg, was de totstandkoming van de Duitse vereniging toch een relatief sterke Duitse aangelegenheid.

Een ander verschil betreft de legitimatie van de eenwording. In Italië werd de gefaseerde aansluiting van de verschillende gebieden achteraf steeds door plebiscieten bekrachtigd, een ‘democratische’ handelwijze die men kan zien als een erkenning van de ideologische en praktische inbreng van respectievelijk Mazzini en Garibaldi.⁵⁰

In Duitsland was er voor het volk echter nauwelijks een formele rol weggelegd. Wat de ontwikkelingen daar aangaat, wordt afhankelijk van het gehanteerde perspectief zowel over een eenwording op klein-Duitse als over een op groot-Pruisische grondslag gesproken. Tegen dit laatste bestaat weinig bezwaar als daarbij maar niet uit het oog wordt verloren dat, uiteindelijk, de aanbidding van de Duitse keizerskroon formeel een zaak van de Duitse vorsten was. Ook dient men zich te realiseren dat die eenwording niet in een eenheidsstaat doch in een bondsstaat resulteerde, waarbij de Pruisische koning als keizer van Duitsland aan het hoofd van de Duitse vorsten ging.

‘Bismarck hatte den Staat geeinigt, aber nicht das Volk’.⁵¹ Dit haast terloops opgetekende oordeel van de historicus Golo Mann legt in zijn kernachtigheid veel van de problemen bloot waaraan het Tweede Keizerrijk (1871-1919) mank ging. Duitsland vormde nu weliswaar één staat, de vorming van een nationale identiteit diende echter nog goeddeels gestalte te krijgen.⁵² Een verwijzing naar gemeenschappelijke etnische en linguïstische wortels alleen, voldeed niet. Evenals in oudere natiestaten als Frankrijk en Engeland, kan in het verenigde Duitsland onmiskenbaar een inspanning worden onderkend ter bevordering van een gemeenschappelijk natiebesef, dat zich onder meer aftekende in een omvangrijke monumentalisering van persoonlijke exempla en roemrijke gebeurtenissen uit heden en verleden.⁵³ Dat een verschijnsel door Hobsbawm geduid als *invention of tradition* zich ook hier manifesteerde, kan worden geconcludeerd op grond van talrijke voorbeelden, uiteenlopend van de instelling van officiële gedenkdagen en feesten, de compositie van waarlijk ‘Duitse’ liederen en muziekstukken (à la Wagner), de oprichting van musea, de cultus rondom het gotische schrift (dat bij vele voorstanders bij uitstek als een voortbrengsel van de Duitse geest gold), het vervaardigen van schoolplaten in nationalistische zin tot een selectieve mythologisering van de Klassieke Oudheid als onlosmakelijk deel van een levend identiteitsbesef en een vermeend nationaal verleden.⁵⁴ Vermeldenswaard is ook dat van hogerhand actief een Hohenzollern-cultus werd gepropageerd. Daarnaast – en ten dele ook als kritiek daarop – groeide met name Bismarck zelf tot een *nationale Kultfigur* uit. En al mocht hij dan het volk niet daadwerkelijk één hebben gemaakt, als persoon genoot de kanselier bij datzelfde volk grote populariteit blijkens de honderden beelden, beeldjes en met name de befaamde *Bismarcktürme* die in

heel Duitsland voor hem werden opgericht; 's mans naam en faam leenden zich zelfs voor reclamedoeleinden.⁵⁵

Dit alles kan echter niet verhelen dat de Duitse natie *een imagined community* in veelvoud was, met andere woorden in feite, zoals ook elders het geval was, tal van naties omvatte.⁵⁶ Rietbergen heeft bijvoorbeeld gewezen op het dualisme van 'the rich and the poor' in het victoriaanse Engeland en in Italië speelde, wat betreft de vraag naar de homogeniteit van het natiebesef en de identificatie met de nieuwe staat, het verschil in geschiedenis, gedeelde politieke traditie en – in toenemende mate – dat in welvaart tussen Noord en Zuid een grote rol. In Duitsland bestond van oudsher een nogal saillante discrepantie in traditie en (politieke) cultuur tussen de overwegend katholiek georiënteerde Zuidduitse staten en het protestantse Noorden.⁵⁷ Maar het belangrijkste probleem vormde misschien wel de omstandigheid dat de jonge natie een staatkundig bestel bezat dat qua structuur en mogelijkheid tot politieke participatie in menig opzicht nog de situatie van het *ancien régime* leek te weerspiegelen, terwijl gelijktijdig het moderniseringsproces grote vorderingen had gemaakt: rond 1900 was Duitsland de sterkste industriële mogendheid op het Europese continent. Deze voortdurend groeiende kloof gaf vele spanningen vooral in sociaal-economisch, cultureel en psychologisch opzicht die, nadat Bismarck in 1890 van het toneel was verdwenen, steeds moeilijker konden worden beteugeld. Dit gistende vat van conflicterende belangen, verwachtingen en angsten van groepen en individuen fungeerde ook als een vruchtbare voedingsbodem voor allerlei vormen van nationalisme, variërend van het in aanzienlijke mate historisch en cultureel geïnspireerde nationalisme van het zogenoemde *Bildungsbürgertum*, het officiële nationalisme in kringen van Keizer en regering, tot de meer *völkische* variant. De laatste, meer toekomstgericht dan het eerste, stelde – voortbouwend op de aan Rousseau ontleende beeldspraak – zijn sympathisanten een hemel op aarde in het vooruitzicht, waarbij het zich niet ontzag een geheel eigen uitleg te geven aan het *gesundes Volksempfinden* door in te spelen op de in de samenleving voorkomende elementen van ontredde, xenofobie en superioriteitswaan. Het gaf het geheel een agressieve uitstraling. De grote populariteit ervan heeft, naar A.C.L. Zwaan in 'Duits nationalisme tijdens het Tweede Keizerrijk, 1871-1919' heeft betoogd, stellig bijgedragen aan het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog.

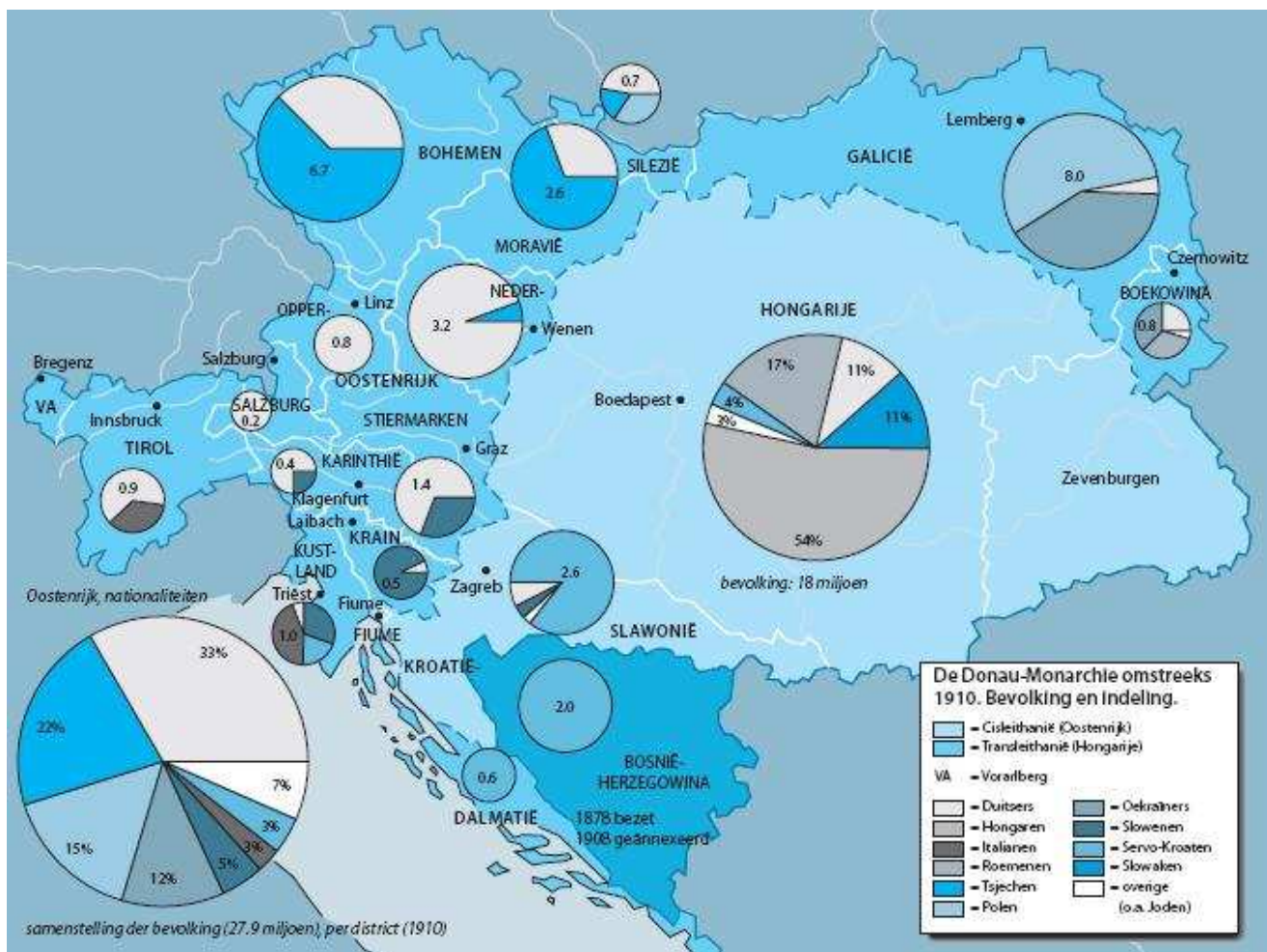
Nationalisme als factor van desintegratie: de multinationale staat

De drie uitgestrekte, volgens een traditioneel regime bestuurde en rond het dynastieke principe gevestigde imperia in Midden- en Oost-Europa, het Habsburgse keizerrijk, het imperium van de Turks-Ottomaanse sultan en het territorium van de Romanovs, herbergden een enorme verscheidenheid aan volkeren, talen en culturen binnen hun grenzen. Zij kregen ook alle reeds in de eerste helft van de negentiende eeuw te maken met de destabiliserende invloed van een ontluikend en in kracht groeiend nationalisme dat qua karakter, meer dan in het Westen, historiserend en door de ideeën van de Romantiek beïnvloed was. Daarbij kwam, zoals Z.R. Dittrich uiteen heeft gezet in 'Oost-Europa tot circa 1870-1880', dat het liberalisme in veel geringere mate dan in West-Europa een temperende invloed uitoefende. Nationalisme was hier met andere woorden etatistisch en minder een vorm van bourgeoisnationalisme, een omstandigheid waaraan ook de in Oost-Europa nog maar ternauwernood van de grond gekomen modernisering zeker bijdroeg. Een ander belangrijk verschil was dat in alle rijken een staatsdragend volk van vergelijkbare dominantie als in Engeland, Frankrijk en in het latere Duitsland en Italië ontbrak. Het meest knelde dit probleem in Oostenrijk en het Ottomaanse Rijk, waar de etnische groepering met de politieke macht – Duitsers respectievelijk Turken – een minderheid van de bevolking vormde en zich had te verdedigen tegen de aanspraken van andere minderheden, die telkens tezamen de meerderheid vormden. Daar staat weer tegenover dat de religie, met name in het Turkse Rijk en in Rusland een homogeniserende factor was die de grenzen van de afzonderlijke nationaliteiten oversteepte. Waar bijvoorbeeld de Amerikaanse historicus R.R. Palmer het Ottomaanse Rijk in zijn zeventiende- en achttiende-eeuwse verschijningsvorm al als een 'ageing empire' betitelde, waarmee wordt

bedoeld dat het toen reeds een nauwelijks levensvatbare staatkundige eenheid vormde, dient te worden beseft dat juist een factor als deze ertoe bijdroeg zijn bestaan te rekken.⁵⁸

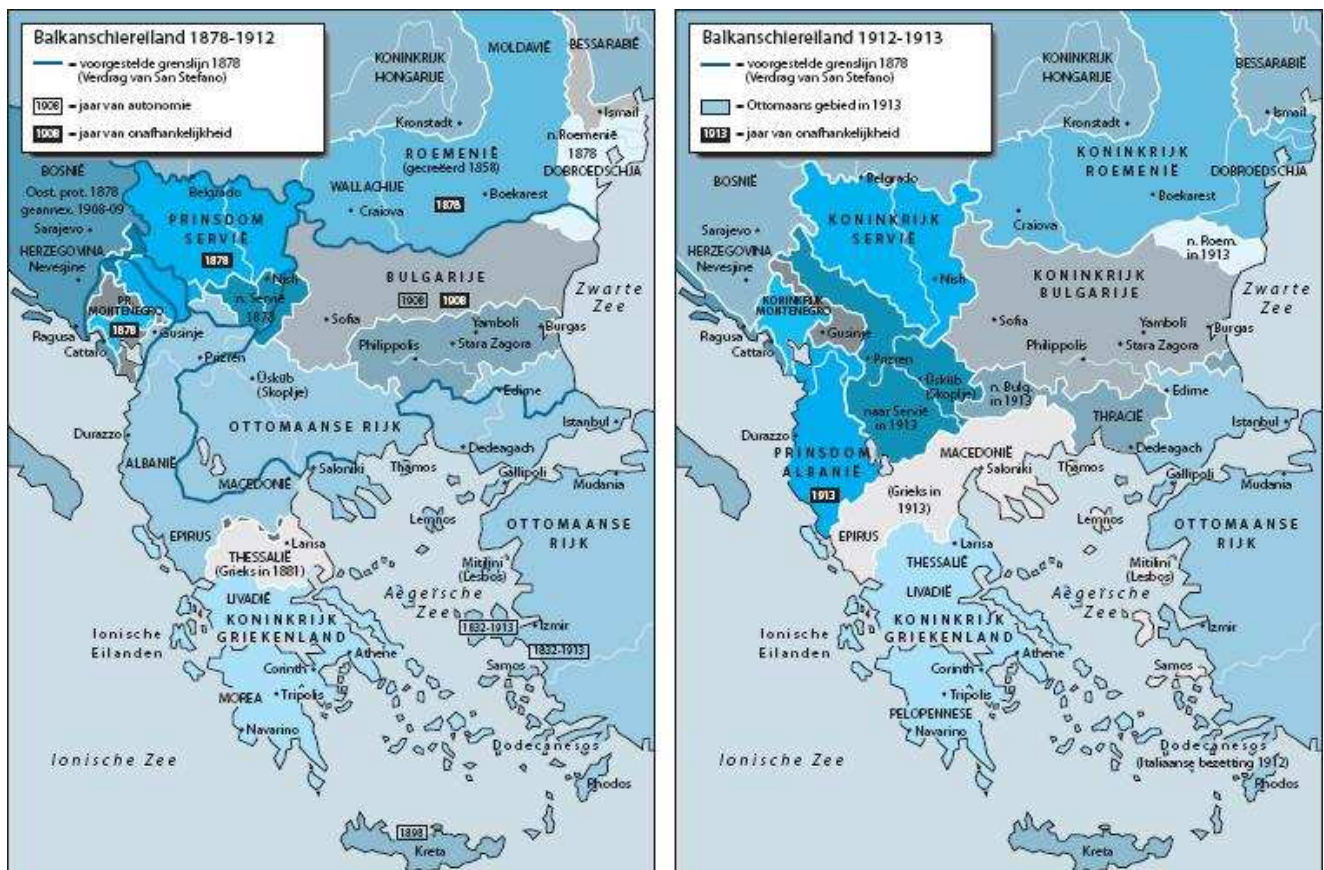
Dittrich wijst er op dat van de zijde van de staatsmacht de ontwikkelingen zeker niet passief werden aangezien. In het tsaristische Rusland, waar de haat-liefde verhouding met Europa de voortdurende inzet vormde van een pennestrijd tussen *zapadniki* (westersgezinden) en slavofielen, werd het hervormingsbeleid van tsaar Alexander II (in 1881 vermoord) al spoedig na het uitbreken van de tweede Poolse opstand (1863-1864) gesmoord, terwijl het streven naar verandering onder de Turkse *Tanzimat* (de Turkse Verlichting; 1839-1876) stuk liep op het verzet van zowel nationalistes als van de zijde van het islamitisch-fundamentalisme.⁵⁹ In de Donaumonarchie vormt de in 1867 bereikte *Ausgleich* een voorlopige cesuur. Het Habsburgse Rijk ging voortaan als de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie door het leven. Toch bood dit compromis, achteraf bezien, slechts tijdelijk soelaas. Omvangrijke minderheden als de Tsjechen waren hiervan buitengesloten; zowel het Oostenrijkse Cisleithanië als het Hongaarse Transleithanië bleven multinationale entiteiten. Voor het ressentiment van al die verschillende volkeren bracht de *Ausgleich* uiteindelijk dus geen uitkomst.

Dit laatste is ook duidelijk naar voren gebracht door A.P. van Goudoever in zijn bijdrage 'Het nationaliteitsvraagstuk in Oostenrijk-Hongarije, 1867-1918'.⁶⁰ Hierin wordt de situatie in de multinationale Dubbelmonarchie aan een nadere analyse onderworpen. Sinds de *Ausgleich* kende het rijk formeel nog de soevereïjn, het buitenlands beleid, defensie en de rijksfinanciën als gemeenschappelijke elementen, in binnenlandse aangelegenheden stond het beide rijksdelen vrij naar eigen inzicht te handelen.

De Hongaren, die in hun deel een sterkere positie bezaten dan de Duitsers in Cisleithanië, gebruikten dit overwicht voor een straf doorgevoerde magyariseringspolitiek: een verhungaarsing van het politieke, maatschappelijke en culturele leven; minderheden werden niet als afzonderlijke nationaliteit erkend. In feite ging Hongarije zich als een klassieke natiestaat gedragen. Vanuit Hongaars perspectief gezien, wierp de ingeslagen weg een tijdlang zeker vruchten af. In cultureel opzicht vormden de jaren rond 1900 zelfs een bloeiperiode. Dat gold ook voor het fin-de-siècle in Wenen maar waar in Boedapest het autochtone element de toon aangaf, werd de culturele Aufschwung van Wenen veeleer door kosmopolitische invloeden getekend.

In Oostenrijk was, ongetwijfeld vanwege de relatief zwakke numerieke positie van de Duitsers, de bereidheid groter om rekening te houden met de wensen van de eigen minderheden. Toen echter getracht werd tegemoet te komen aan verlangens van Tsjechische zijde door het dualisme in een trialisme om te zetten, stuitte dit op een blokkade van de Hongaren. Toch gingen ook in Oostenrijk concessies telkens weer hand in hand met opportunistische pogingen als onwenselijk ervaren ontwikkelingen en effecten zoveel mogelijk in te dammen, bijvoorbeeld door de diverse belangen en nationaliteiten tegen elkaar uit te spelen. Exemplarisch is de wijze waarop zowel in Oostenrijk als in Hongarije de kwestie van de uitbreiding van het kiesrecht van de zijde der machthebbers met enige regelmaat werd gefrustreerd. Tot in de twintigste eeuw slaagden Wenen en Boedapest er in met dit beleid van verdeel en heers hun hoofd boven water te houden, al brokkelde het Oostenrijks-Hongaarse gezag op de Balkan steeds verder af.

Daaraan droeg zeker bij dat, mede vanwege de betrekkelijk late modernisering, in een aantal gebieden het nationalisme pas laat tot massabewegingen uitgroeide. Een extra handicap was dat verschillende volkeren, zoals de Slovenen en Oekraïners, niet over een sterk ontwikkelde maatschappelijke bovenlaag beschikten.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog speelden zowel de geallieerden als de centralen uit strategische overwegingen in op de minderhedenproblematiek. De nederlaag van Oostenrijk-Hongarije impliceerde tevens de delegitimatie van het tot op dat moment vanuit Wenen en Boedapest gepropageerde en gedicteerde beleid ten aanzien van de eigen minderheden, dat in het gunstigste geval slechts ruimte had gelaten voor een beperkt nationalisme binnen de marges van de veelvolkerenstaat. Voor deze minderheden bood de veranderde situatie nu de gelegenheid op hun beurt hún aanspraken op nationale zelfbeschikking te doen gelden. Een aantal daarvan zou inderdaad door de overwinnaars worden gehonoreerd, hetgeen onder andere resulteerde in de vorming van een zelfstandig Tsjechoslowakije en Joegoslavië, en een gekortwiekt Oostenrijk en Hongarije als twee onafhankelijke staten. Aldus symboliseert dit resultaat in zeker opzicht de *Werdegang* van het nationalisme in de Europese geschiedenis gedurende de in dit boek behandelde periode. Waar ruim een eeuw eerder, tijdens het Congres van Wenen, het nationalisme geen agendapunt was, werd tijdens de vredesbesprekingen na afloop van de Eerste Wereldoorlog Europa opnieuw in kaart gebracht mede op basis van een erkend beginsel van nationale zelfbeschikking.⁶¹

Tot besluit...

Het is in principe niemand gegeven de eigen, cultureel bepaalde en tijdgebonden vooringenomenheden geheel te ontstijgen.⁶² Waar evenwel sinds de Tweede Wereldoorlog in de beeldvorming vooral de misère, zwartgalligheden en uitwassen van het nationalisme sterk zijn geaccentueerd, is het misschien niet overbodig hier, tot besluit, te beklemtonen dat de geschiedenis van zo'n complex verschijnsel als het nationalisme geen recht wordt gedaan indien deze louter in mineur wordt opgevat en beoordeeld. In dit verband kan de lezer worden geattendeerd op het woord van iemand die de gevolgen van het grillige nationalisme aan den lijve heeft ondervonden en óók op grond hiervan met kennis van zaken kan spreken, iemand met wie we deze bijdrage ook hebben geopend – Isaiah Berlin:

'Every society, every age, has its own cultural horizons. Every nation has its own traditions, its own character, its own face. Every nation has its own centre of moral gravity, which differs from that of every other: there and only there its happiness lies – in the development of its own national needs, its own unique character. [...] To judge one culture by the standards of another argues a failure of imagination and understanding. Every culture has its own attributes, which must be grasped in and for themselves.'⁶³

NOTEN

1. Voor deze inleiding is mede gebruik gemaakt van de commentaren van W.H. Roobol en H.L. Wesseling op ons eerste concept voor de opzet en inhoud van de cursussen, zoals vermeld in noot 10.
2. Isaiah Berlin, 'The decline of utopian ideas in the West', in: idem, *The crooked timber of humanity. Chapters in the history of ideas* (ed. by Henry Hardy; London 1990), p. 38.
3. Zo'n voorbeeld van een bezinning op de aard van de eigen grenzen, en daarmee verbonden de vraag naar de betekenis van de eigen identiteit, biedt *The Times Literary Supplement* in een special survey: 'Frontiers of Europe', 13 maart 1992 (met bijdragen van M. Howard, N. Stone, E. Gellner, R. Boyes, C. Cruise O'Brien en J. Hale).
4. In dit verband mag de constatering worden meegewogen dat actuele maatschappelijke weerstanden en achteraf geuite politieke reserves niet kunnen verhelen dat op tal van terreinen, bijvoorbeeld op het gebied van communicatie, culturele contacten en de ontplooiing van de 'nationale economieën', al sinds lang vóór de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap sprake is van een proces van toenemende vervlechting en uitwisseling. Dit lange-termijnproces onttrekt zich voor een (belangrijk) deel aan de macht en invloed van nationale overheden, instanties, partijen, belangengroepen en individuen, van zowel voor- als tegenstanders van toenemende integratie. Dit is echter niet de plaats om hier verder op in te gaan.
5. In dit verband is dan ook gesproken over een 'wonderlijke *contradictio in terminis*'; vgl. W.H. Roobol, 'Soevereiniteit: lotgevallen van een begrip', in: *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991), nr. 3 [= themanummer: 'Soevereiniteit: Lotgevallen van een Begrip'], p. 375.
6. E. J. Hobsbawm, 'Nationalism in the late twentieth century', in: idem, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge etc., 1990), pp. 163-183.
7. In dit verband mag, afgezien van monografieën, artikelen in vakwetenschappelijke tijdschriften en een waarlijk overvloed aan (opiniërende) bijdragen in dag- en weekbladen, worden gewezen op een drietal bundels waaraan, naast sociale wetenschappers, juristen, filosofen en zelfs één theoloog, met name historici eenherkenbare bijdrage hebben geleverd, vgl. T. Zwaan e.a. (ed.), *Het Europees Labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Amsterdam 1991); W.A.F. Camphuis en C.G.J. Wildeboer Schut, *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie* (Zaltbommel 1991); S. Verschuren, e.a., *Nationalisme in Europa en de Sovjetunie. Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad* (Amsterdam 1991).
8. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983; New York 1993), p. 1. Ter aanvulling van deze openingszin van zijn boek definieert Gellner, 'in terms of this principle', nog het onderscheid tussen het nationalisme als sentiment en als beweging: 'Nationalist *sentiment* is the feeling of anger aroused by the violation of the principle, or the feeling of satisfaction aroused by its fulfilment. A nationalist *movement* is one actuated by a sentiment of this kind'. In dit boek is, afhankelijk van de specifieke context en probleemstelling, afwisselend sprake van nationalisme *tout court* dan wel van nationalisme als ideologie, sentiment en/of beweging. Gellners opvattingen worden naast en in relatie tot andere, soms uitvoeriger omschrijvingen en definities aangehaald en becommentarieerd in de openingsbijdrage van A. Labrie. Voor een selecte bibliografie over het nationalisme zij verwezen naar de bijlage (pp. 54-58).
9. Er wordt hier geen algemeen geschiedkundig overzicht wordt beoogd. Zie voorts hieronder in de paragraaf: 'Restricties en kanttekeningen'.
10. De Cursus Veranderende grenzen 1 omvat: L.H.M. Wessels en A. Bosch (eds.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen 2005, 3^e druk) en L.H.M. Wessels (ed.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1815-1919* (Heerlen 1992) [= Werkboek van de gelijknamige ou-cursus, hieronder verder afgekort als *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*]. Veranderende grenzen 2 bestaat uit A. Bosch en L.H.M. Wessels (eds.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989* (Nijmegen 1997, 2^e druk) en A. Bosch (ed.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1919-1989* (Heerlen 1992) [= Werkboek van de gelijknamige ou-cursus, hieronder verder afgekort als *Werkboek. Nationalisme 1919-1989*].
11. Het gelijktijdig gepubliceerde 'vervolg' verschijnt als A. Bosch en L.H.M. Wessels (ed.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1919-1989* (Nijmegen 1992). Het eerste jaartal behoeft in dit verband geen nadere toelichting. Het gehanteerde jaar 1989 verwijst naar de val van de Berlijnse Muur (in november van dat jaar). Deze gebeurtenis kan worden aangemerkt als symbolisch einde van de Koude Oorlog, die met name

ook in Europa zulke diepe sporen heeft nagelaten. Voor een nadere toelichting op de periode 1919-1989, zij verwezen naar de inleiding aldaar.

12. Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, pp. 61-62; *ibidem*, pp. 206 e.v. en 218 e.v.

13. Fr. Meinecke, 'Nationalismus und nationale Idee' (1914), in: idem, *Politische Schriften und Reden* Ed. en inleid.: G. Kotowski. (Darmstadt 1966²) [= Friedrich Meinecke, Werke, deel ii], pp. 83-95. Overigens mag men op grond van Meineckes uitspraken terecht afleiden dat datgene wat nu, *a posteriori*, met de nodige vanzelfsprekendheid als (vorm van) nationalisme wordt benoemd, in de 19de eeuw slechts sporadisch en eigenlijk pas rond 1900 op grotere schaal als zodanig werd aangeduid.

14. Hier geldt min of meer het omgekeerde van hetgeen kan worden opgemerkt ten aanzien van concept en werking van het liberalisme dat min of meer mank ging aan het eigen succes; zie in dit verband bijvoorbeeld de woorden van J.W. Oerlemans (Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 3, p. 206).

15. Deze weergave vrij naar H.L. Wesseling die in zijn commentaar (zie noot 1) sprak over de 'splendeur et misère' van de natie-staat.

16. Op de uitspraak van Pim den Boer, die stelt 'dat het geen toeval is dat de moderne benadering van cultuurgeschiedenis daar begint waar de nationale politiek niet meer alles domineert en niet meer een knellend en onnatuurlijk keurslijf verschaft', lijkt dan ook het een en ander te kunnen worden afgedongen, zeker als men bereid is de onderkende – mede op nationale identiteiten gebaseerde – pluriformiteit als een kenmerk van de Europese cultuur (en geschiedenis) te aanvaarden, vgl. P. den Boer, *Europese cultuur. Geschiedenis van een bewustwording*. Inaugurale rede, Universiteit van Amsterdam (Nijmegen 1989), pp. 30-31.

17. De op kaart 3 geschetste eindsituatie vormt op haar beurt weer het vertrekpunt van Bosch en Wessels (eds.), *Nationalisme in Europa 1919-1989*.

18. De term 'grenzen' behoeft hier wellicht een nadere toelichting. Het is een gecompliceerd begrip dat niet exclusief behoeft te worden gereserveerd voor de afscheiding van volgens het internationale volkerenrecht onafhankelijke staten.

Daarbinnen kunnen immers weer nadere bestuurlijke eenheden als provincies of gemeenten, ieder met hun eigen gezagsgebied, worden onderscheiden. Het gebied van supranationale organen kent zijn eigen grenzen terwijl eveneens kan worden gesproken over grenzen als de soevereiniteit van een land of vorst, de jurisdictie van een rechtbank of gerechtshof of het beginsel van *subsidiariteit* in het geding is. Op heel ander niveau kan men weer spreken over grenzen op cultureel, economisch of religieus gebied. Deze kunnen in geval van verregaande homogenisering min of meer samenvallen met die van staat of gewest maar meestal lopen deze – zoals ook de in dit boek gepubliceerde bijdragen duidelijk maken – dwars door de contouren van staten, regio's, steden en dorpen heen en overschrijden deze, sociaal gezien, binnen de samenleving de scheidslijnen tussen afzonderlijke rangen en groeperingen.

19. Vgl. H. Righart (ed.), *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen* (Meppel en Amsterdam/Heerlen 1991) [= tekstboek ou-cursus 'Industriële samenlevingen'], alwaar deze ontwikkeling vanuit een ruime optiek, met onder meer aandacht voor de invloed van het nationalisme, wordt benaderd.

20. R. Koselleck, 'Einleitung', in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, dl.i (Stuttgart 1972). Overigens ontbreekt in dit belangwekkende werk een afzonderlijk lemma 'natie'. De aanduiding van deze periode als een 'Sattelzeit' behoeft ideologisch gezien bepaald niet exclusief voor de Duitse gebieden te worden gereserveerd.

21. Dit patriotisme van Rousseau, gericht op de 'nation' opgevat als het hele volk, onderscheidt zich daarmee nadrukkelijk van het toentertijd gangbare patriottismebegrip, de loutere liefde voor de geboortegrond, de stad of streek van herkomst, met andere woorden van datgene wat door Huizinga onder meer is omschreven als 'een psychologische en sociale houding, een gesteldheid', vgl. J. Huizinga, 'Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw' (1940), in: idem, *Verzamelde Werken*, dl. iv (Haarlem 1949), pp. 497-554, hier p. 553.

22. 'Herder's idea of the nation was deeply non aggressive. All he wanted was cultural self-determination'; vgl. 'Two concepts of nationalism: an interview with Isaiah Berlin', in: *The New York Review of Books*, 21-11-1991.

23. Hierover ook uitvoerig Oerlemans' slotparagraaf 'In de bedding van het nationaal bewustzijn', in: Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, pp. 206-224.

24. Vgl. J. Kok, 'Samenlevingen in een stroomversnelling. Demografische, economische en sociale ontwikkelingen', in: Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 104-164. De bijdrage van Kok sluit aan op

- P. H. H. Vries, 'Agrarische verhoudingen' en M.G.J. Duijvendak, 'Economie en bevolking: het uiteengaan van Oost- en West-Europa', beide in: L.H.M. Wessels en M. Stoffers (ed.), *Het ancien régime 2. Europa in de vroeg-moderne tijd*, dl. I (zie hieronder p. 53 noot 74), pp. 42-93, resp. 95-131.
25. Zie voor de groeiende bevolkingsdichtheid tussen 1815 en 1900: kaart 5 en 6, hierna pp. 108-109.
26. Een samenvattend overzicht biedt P.T. van Rooden, 'Volkscultuur en elitecultuur', in: Wessels en Stoffers (ed.), *Het ancien régime*, dl. iii, pp. 59-87, hier 79-84.
27. Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 165-225. Vgl. *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 34-36 en 40-41.
28. De met deze terminologie corresponderende opvatting wordt nader besproken in Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 1, pp. 68-70.
29. Heinrich Heine's persoonlijke ambivalenties komen bijvoorbeeld scherp naar voren in het fragment uit diens *Vertraute Briefe an August Lewald* (mei 1837), opgenomen in: *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 36-38.
30. W. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* Inaugurale rede, Erasmus universiteit Rotterdam (Nijmegen 1984); K. van Berkel, *Denken over cultuur. Een beschouwing over de samenhang in de geschiedenis van idee en mentaliteit*. Inaugurale rede, ruGroningen (Groningen 1990).
31. Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 226-263. Dit blijkt bijvoorbeeld onmiskenbaar uit het gemanoeuvreer, waarbij ook onderlinge tegenstellingen tussen de grote mogendheden aan het licht treden, in de zogeheten Pools-Saksische kwestie. Deze aangelegenheid komt in het *Werkboek. Nationalisme 1815-1919* (pp. 47-52) nog uitvoerig ter sprake. Zie ook de aldaar gepubliceerde brief van de Britse minister van buitenlandse zaken Castlereagh aan zijn Pruisische ambtgenoot Hardenberg, Wenen, 11 oktober 1814 (ontleend aan: K. Müller (ed.), *Quellen zur Geschichte des Wiener Kongresses 1814/15* (Darmstadt 1986), pp. 211-212).
32. Behandeld in de ou-cursus: Rijnders en Wessels (ed.), *Het ancien régime 1. Werkboek* (zie noot 74), pp. 148-163.
33. De groeiende betekenis van het nationalisme als een (instabiele) machtsfactor in de internationale verhoudingen, blijkt bijvoorbeeld uit de vele gekarikaturiseerde landkaarten van Europa uit deze periode. Twee bijzonder mooie exemplaren, afkomstig uit Italië en Spanje, staan afgedrukt en becommentarieerd in: H. Dormeier, *Bismarck in der Karikatur des Auslands* (Berlijn 1990), pp. 80-83, 150-152, 158-160. De hier opgenomen illustratie *Status Mundi* stamt uit Hongarije.
34. Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 264-309. Tussen 1879 en 1914 vond zeker een achttal belangrijke wijzigingen plaats in de internationale alliantiepolitiek. Een leidend beginsel laat zich hieruit dan ook moeilijk afleiden. Een goed overzicht biedt 'European rivalries and alliances 1878 to 1914', in: G. Barraclough (ed.), *The Times Atlas of World History* (Londen 1981), pp. 250-251.
35. Zie voor de ontwikkelingen op de Balkan tussen 1878 en 1913: kaart 8, p. 268.
36. L. Gall e.a., *Bismarck – Preussen, Deutschland und Europa* (Berlijn 1990) [= catalogus Deutsches Historisches Museum], p. 398.
37. Het klassieke maar niet onomstreden boek is hier: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht [...]*, aangehaald in Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 5 (noot 36). Vgl. voor het debat over de aard en intenties van de Duitse (oorlogs)politiek o.a. James Joll, 'The 1914 debate continues: Fritz Fischer and his critics', in: H. W. Koch (ed.), *The origins of the First World War* (Londen 1971), pp. 12-29. In het *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 55-59 is een brontekst (maart 1911) opgenomen waarin van Britse zijde (o.a. door de minister van buitenlandse zaken sir Edward Grey) wordt gepoogd een taxatie van de Duitse politiek en van de positie van de keizer in het bijzonder te geven; vgl. G.P. Gooch en H. Temperley (ed.), *British official documents on the origin of the War 1898-1914*.vi. *Anglo-German tension. Armaments and negotiations, 1907-1912* (Londen 1930), pp. 593-596.
38. Zie bijvoorbeeld de illustratie in Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, p. 270.
39. Vgl. kaart 9 op p. 284; voorts H.L. Wesseling, *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914* (Amsterdam 1991).
40. Bijvoorbeeld Michaël Zeeman in zijn bespreking van de tentoonstelling 'Metropole London. Macht und Glanz einer Weltstad, 1800-1840' (Villa Hügel te Essen, 1992), in: bijlage 'Kunst & cultuur' van *De Volkskrant*, 17 juli 1992.
41. Zie in dit verband de passages uit Thomas Carlyle, *On heroes, hero-worship and the heroic in history* (1841), in: *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 66-67.

42. Bij verschillende van de hier gememoreerde voorbeelden dringt zich de term *invention of tradition* op; vgl. E. J. Hobsbawm en T. Ranger (ed.), *The invention of tradition* (Cambridge enz. 1983). Zie voor een nadere behandeling hiervan p. 88.
43. Het bestek van Rietbergens bijdrage (in: Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 310-337) liet geen uitwijding toe over de implicaties van genoemde terminologie en benadering. Met het gebruik van de term 'politieke cultuur' wordt onder andere verwezen naar het zogenoemde ruime cultuurbegrip. Vgl. in dit verband: H. Righart, *Politieke cultuur: een omgevingsverkenning* (Meppel 1989); idem (ed.), *De zachte kant van de politiek: opstellen over politieke cultuur* ('s-Gravenhage 1990).
44. Zie in dit verband ook de inleiding van Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 9, pp. 389-391.
45. Vgl. Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 2, pp. 162-163; Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 3, p. 195 e.v.
46. Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 338-367. Hobsbawm en Anderson hebben beargumenteerd dat deze praktijk ook elders in Europa een bestanddeel is van het fenomeen *invention of tradition* of/en een bijdrage levert aan de totstandkoming van *imagined communities* (vgl. noten 42 en 56). In dit boek wijzen naast Evers, ook Rietbergen, Van Goudoever en Dittrich op het gebruik van de geschiedenis ter ondersteuning van een contemporain nationalistisch streven. In Nederland (maar daar niet alleen) bestond in ieder geval al sedert de zestiende eeuw, sinds de Opstand tegen het landsheerlijke gezag, een tendens (die in tijden van oplopende spanningen vaak in kracht toenam) tot argumenteren met behulp van een selectief beroep op de geschiedenis ter rechtvaardiging van contemporaine en toekomstige verlangens, vgl. I.L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973); L.H.M. Wessels, 'Over heden en verleden in het Tweede Tijdvak. Historie, Verlichting en Revolutie: enkele impressies bij de beoordeling van de ideologische positie van Nederlandse Patriotten', in: Th.S.M. van der Zee e.a. (ed.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), pp. 218-245; E.O.G. Haitma Mulier, 'Between humanism and enlightenment: the Dutch writing of history', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment and revolution* (Ithaca 1992), pp. 170-187. Bij gelegenheid zal aan deze kwestie nadere aandacht worden geschonken.
47. Berucht is in dit verband de *Ossian-falsum*, een door de Schot Macpherson als authentiek gepresenteerde reeks gedichten van de legendarische Keltische bard Ossian die gedeeltelijk door o.a. de gebroeders Grimm en Herder in het Hoogduits werden vertaald. De Engelsen hadden hun Arthur-legende waarin Engeland reeds in de vroege middeleeuwen een nationale eenheid kreeg toegedicht. In een andere bijdrage is gewezen op de lotgevallen en receptie van een tweetal vervalste Oudtsjechische handschriften, vgl. M.E.H.N. Mout, 'Clio verdeeld. Nationalisme en het beroep op de geschiedenis in Bohemen gedurende de negentiende eeuw', in: *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 8 (1992) 2 [= themanr. 'Nationale mythen'], pp. 105-120. Voorts *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 66, 70.
48. In Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 367-388. Vgl. voor de geciteerde opvatting H. Beunders, in: *NRC Handelsblad*, 7 augustus 1991. Op deze kwestie wordt, mede aan de hand van een tweetal tekstfragmenten van Mazzini (ontleend aan diens *The Duties of man and other essays*, Londen 1912) uitvoeriger ingegaan in *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 79-85. Zie voor het al dan niet samengaan van eenheid en vrijheid in het Italiaanse *Risorgimento* verder in dit boek Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 1, p. 94 e.v. en hoofdstuk 4, p. 252 e.v.
49. Brief van Giuseppe Verdi aan Camillo di Cavour, 21 september 1859, in: Y. Bloemen (ed.), *Giuseppe Verdi. Autobiografie in brieven* (Amsterdam 1991), hier pp. 74-75. Vgl. voor de kwalificatie van Bismarck, Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 8, p. 384.
50. De verschillende plebiscieten staan ingetekend op kaart 10, p. 370.
51. Golo Mann, *Deutsche Geschichte des XX. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 1958), p.8.
52. Zie de bijdrage van Ton Zwaan in Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 389-411. Vgl. in dit verband het tekstfragment uit *Unzeitgemässe Betrachtungen* (1873-1876) van Friedrich Nietzsche, waarin deze een veelzeggende vergelijking maakt tussen de Franse en Duitse cultuur die ten nadele van de laatste uitvalt (overigens hanteert Nietzsche hierbij een zogeheten beperkt of elitair cultuurbegrip); zie *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 89-90 en 93.
53. Vgl. Thomas Nipperdey, 'Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert', in: *Historische Zeitschrift* (1968), pp. 529-585. In Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 9 kon aan het optreden van deze monumentaliserings weinig aandacht worden besteed, maar wel door I.B.M. Matthey, in: *Werkboek. Nationalisme 1815-1919*, pp. 135-140.

54. Zie o.a. Otto Behaghel, *Die deutsche Sprache* (1901¹; Wenen-Leipzig 1917⁶), pp. 195-196; R. Stach en W. Müller (ed.), *Schulwandbilder als Spiegel des Zeitgeistes zwischen 1880 und 1980* (Z.p. 1988), met name pp. 11-32; A. Labrie, 'Faust en Helena: een Duitse mythe', in: *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 8 (1992) 2 [= themanr. 'Nationale mythen'], pp. 83-104. Zie voorts hierboven (noot 42).
55. L. Koschnick, 'Mythos zu Lebzeiten. Bismarck als nationale Kultfigur', in: L. Gall e.a. (eds.), *Bismarck*, pp. 455-482. Zie ook de illustratie op p. 42.
56. B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism* (Londen 1983; herz. en verm. druk 1991). Zie in dit verband Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, hoofdstuk 1, p. 64.
57. Dit verschil in cultuur en religieuze tradities was voor Bismarck in 1866zelfs een van de belangrijkste redenen om halt te houden ter hoogte van de Main en in plaats van naar een Duitse eenheid veeleer naar een vorm van Noordduitse eenheid te streven. Zes dagen na de slag bij Königgrätz schreef Bismarck aan de Pruisische gezant te Parijs: 'Ik spreek het woord Noordduitse Bond zonder bezwaar uit omdat ik het, als we de noodzakelijke consolidatie van de Bond willen bereiken, onmogelijk acht het Zuidduitse katholiek-Beierse element erbij te betrekken. Dat laatste zal zich voorlopig nog niet gewillig laten regeren vanuit Berlijn, en de poging het met geweld te onderwerpen zou ons hetzelfde element van zwakheid leveren als Zuid-Italië dat is voor de staat dáár', aangehaald in: Sebastian Haffner, *Het Duitse onvermogen. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 1988), pp. 41-59, hier pp. 41-42.
58. De bijdrage van Dittrich in Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 412-439. Voorts R. R. Palmer en Joel Colton, *A history of the modern world* (New York 1978⁵), pp. 201-210.
59. Van een der belangrijkste representanten van de Russische slavofielen, Alexej Chomjakov (1804-1860), is in het *Werkboek. Nationalisme 1815-1919* (pp. 96-100) een lang fragment uit diens *Boodschap aan de Serven* opgenomen, ontleend aan: Peter K. Christoff, *An introduction to nineteenth-century Russian slavophilism*. Deel i. A.S. *Xomjakov* ('s-Gravenhage 1961), pp. 253-264
60. In Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, 440-464. Vgl. ook kaart 12, p. 444.
61. Zie ook de opmerking van Van Sas in Wessels/Bosch (eds.), *Veranderende grenzen*, p. 234 e.v.
62. R. Koselleck, 'Standortbindung und Zeitlichkeit', in: idem, *Vergangene Zukunft* (Frankfurt am Main 1984), pp. 176-207.
63. Isaiah Berlin, 'The decline of utopian ideas in the West', pp. 37-38.

BIJLAGE LEERENHEID 1: Beknopte bibliografie

Over het nationalisme is een stortvloed aan literatuur verschenen. Onderstaande selecte en slechts als eerste handreiking bedoelde bibliografie over (aspecten van) nationalisme, nationaal besef, natie- en staatsvorming pretendeert derhalve geen enkele volledigheid of systematiek, of men moet de overwegende gerichtheid op Europa als zodanig willen beschouwen. De nadruk ligt op theoretische literatuur en op ontwikkelingen betreffende de negentiende eeuw. Naast geschiedkundige literatuur treft de lezer enig werk aan uit andere wetenschapsdisciplines, terwijl met name over Nederland enkele detailstudies zijn opgenomen. Ook zijn uitgaven genoemd vanwege de relatief uitvoerige historiografische informatie (de *status questionis*) die er wordt geboden. Voor een meer compleet overzicht van bibliografische gegevens van wat oudere datum zij hier verwezen naar de *Bibliographie zum Nationalismus* van Heinrich August Winkler [= Arbeitsbücher zur modernen Geschichte, dl. 7] (Göttingen 1979). Recentere literatuur is, uiteraard, ook te vinden in de voetnoten van de in leereenheid 1-4 gepubliceerde bijdragen. In leereenheid 2 is een aanvullende bibliografie opgenomen met de nadruk op ontwikkelingen in de twintigste eeuw, terwijl aan het slot van de cursus nog enige zeer recente literatuursuggesties zijn opgenomen.

- Alter, P., *Nationalismus* (Frankfurt am Main 1985).
- Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism* (Londen 1983; herziene en vermeerderde uitgave 1991).
- Banac, I., *The national question in Yugoslavia. Origins, history, politics* (Ithaca 1984).
- Bank, J. Th. M., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* [= inaugurale rede ruLeiden] ('s-Gravenhage 1990).
- Berlin, I., 'Nationalism: past neglect and present power', in: idem, *Against the current. Essays in the history of ideas* (Harmondsworth 1982), pp. 333-355.
- Berlin, I., *The crooked timber of humanity. Chapters in the history of ideas* Ed. H. Hardy (Londen 1990).
- Beaune, C., *Naissance de la nation France* (Parijs 1985); vert. *The birth of an ideology. Myths and symbols of nation in late-medieval France* (Berkeley 1991).
- Bhabha, H.K. (ed.), *Nation and Narration* (Londen 1990).
- Blaas, P.B.M., 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', in: *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982), pp. 271-303.
- Blockmans, W.P., 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990), pp. 18-30.
- Boer, P. den, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen 1987).
- Boer, P. den, *Europese cultuur. Geschiedenis van een bewustwording* [= inaugurele rede Universiteit van Amsterdam] (Nijmegen 1989).
- Botzaris, N., *Visions balcaniques dans la préparation de la révolution grecque* (Parijs/Genève, 1962).
- Brands, M. C., N.C. F. van Sas en B. A. G. M. Tromp (ed.), *De veiligheid van Europa. Aspecten van de ontwikkeling van het Europese statenstelsel* (Rotterdam 1991).
- Breuilly, J., *Nationalism and the state* (Manchester 1982).
- Camp, R. op den, 'De weg naar complementariteit. Historici, sociale wetenschappers en de begripsbepaling van nationalisme', in: *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991), pp. 171-184.
- Camp, R. op den, "'Noch Fransch noch Pruissisch maar Nederlandsch!'. Publieke opinie en Nederlands-nationaal gevoel in de Nederlandse provincie Limburg rond 1870', in: *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* 111 (1992), nr. 2, pp. 81-102.
- Camphuis, W. A. F., en C. G. J. Wildeboer Schut, *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie* (Zaltbommel 1991).
- Cowie, L.W., en R. Wolfson, *Years of nationalism. European history 1815-1890* (Londen enz. 1985; diverse herdrukken).
- Djordjeovic, D., en S. Fischer-Galati, *The Balkan revolutionary tradition* (New York 1981).
- Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation*. Twee delen (Basel 1939). Vele herdrukken en vertalingen.
- Elias, N., *Studien über die deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Ed. M. Schröter (Frankfurt a.M. 1989).
- Eksteins, M., *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age* (New York enz. 1989)

- Fitch, N., 'Mass culture, mass parliamentary politics, and modern anti-semitism: the Dreyfus affair in rural France', in: *The American Historical Review* 97 (1992), nr. 1, pp. 55-95.
- Gall, L., e.a., *Bismarck – Preussen, Deutschland und Europa* [= catalogus Deutsches Historisches Museum] (Berlijn 1990).
- Gellner, E., *Nations en nationalism* (Oxford 1983; New York 1991).
- Gellner, E., *Culture, identity, and politics* (Cambridge enz. 1987).
- Goudoever, A. P. van (ed.), *Romanian history 1848-1918* (Groningen 1979).
- Hall, J. A. (ed.), *States in history* (Oxford 1986).
- Haffner, S., *Het Duitse onvermogen. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 1988).
- Heijden, R. P. W. J. M. van der, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands-Limburg op het Belgische annexionisme van 1918-1919', in: *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* 111 (1992), nr. 2, pp. 101-167.
- Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld: de historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863* [= catalogus Amsterdams Historisch Museum] (Amsterdam 1991).
- Hitchins, K., *Studies on Romanian national consciousness* (Pelham, n.y.1983).
- Hobsbawm, E. J., 'Some reflections on nationalism', in: *Imagination and precision in the social sciences. Essays in the memory of Peter Nettl* (Londen 1972), pp. 385-406.
- Hobsbawm, E. J. en T. Ranger (eds.), *The invention of tradition* [= Past and present publications] (Cambridge enz. 1983).
- Hobsbawm, E. J., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990).
- Hroch, M., 'Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung', in: Th. Schieder (ed.), *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen* (München/Wenen 1971).
- Hroch, M., *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge 1985).
- Huizinga, J., *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw* (Haarlem 1940), herdrukt in: idem, *Verzamelde Werken*, dl. iv (Haarlem 1949), pp. 497-554.
- Jászi, O., *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago/Londen 1971).
- Jay, R., *Art and nationalism in France 1870-1914* (Dissertatie University of Minnesota 1979).
- Jelavich, Ch., en B. Jelavich, *The establishment of the Balkan national states, 1804-1920* (Seattle enz. 1977).
- Kamenka, E. (ed.), *Nationalism. The nature and evolution of an idea* (Londen 1973).
- Kann, R. A., *The Habsburg empire. A study in integration and disintegration* (Londen 1957).
- Kann, R. A., en Zdenek V. David, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918* [= A history of East Central Europe, ed. P. F. Sugar & D. W. Treadgold, deel 6] (Seattle/Londen 1984).
- Kedourie, E., *Nationalism* (New York 1961).
- Knippenberg, H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Kohn, H., *The idea of nationalism. A study in its origins and background* (New York 1944).
- Kohn, H., *Nationalism: its meaning and history* (Princeton 1965).
- Kohn, H., *The age of nationalism: the first era of global history* (New York enz. 1968).
- Kolarz, W., *Myths and Realities in Eastern Europe* (Londen 1946).
- Labrie, A., "Bildung" en politiek, 1770-1830. De "Bildungsphilosophie" van Wilhelm von Humboldt bezien in haar politieke en sociale context [= Amsterdamse Historische Reeks nr. 9] (Amsterdam 1986).
- Leersen, J. Th. en M. Spiering (eds.), *National identity – symbol and representation* [= Yearbook of European Studies, nr. 4] (Amsterdam/Atlanta 1991).
- Leidschrift. Historisch tijdschrift* 8 (1991-1992), nr. 2 [= themanummer: 'Nationale mythen'].
- Lemberg, E., *Nationalismus* (Reinbek 1964; oorspr. 1950).
- Lutz, H., *Zwischen Habsburg und Preussen. Deutschland 1815-1866* (Berlijn 1985).
- Mainardi, P., *Art and politics of the Second Empire. The universal expositions of 1855 and 1867* (New Haven 1987).
- McCagg, W.O., *A history of Habsburg Jews 1670-1918* (Bloomington 1989).
- Meinecke, Fr., *Politische Schriften und Reden* [= Friedrich Meinecke Werke, deel ii, ed. en inleiding: G. Kotowski] (Darmstadt 19662).
- Miert, J. van, 'Nationalisme in de lokale politieke cultuur, Tiel 1850-1900', in: *De Negentiende Eeuw* 16 (1992), nr. 2, pp. 59-85.
- Miskolczy, J., *Ungarn in der Habsburger Monarchie* (Wenen/München 1959).

- Mittig, H.-E., en V. Plagemann (ed.), *Denkmäler im 19. Jahrhundert* (München 1972).
- Mosse, G. L., *The nationalization of the masses. Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (New York 1975).
- Mosse, G. L., *Nationalism and sexuality: respectability and abnormal sexuality in modern Europe* (New York 1985).
- Mosse, G. L., *The culture of Western Europe: the nineteenth and twentieth centuries* (Boulder enz. 19883).
- Mijnhardt, W. W., 'Natievorming in het revolutietijdvak', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), pp. 546-553.
- Namier, L. B., 'Nationality and Liberty', in: idem, *Avenues of History* (Londen 1952).
- Nipperdey, Th., 'Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert', in: *Historische Zeitschrift* (1968), pp. 529-585.
- Nipperdey, Th., *Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays* (München 1986).
- Nora, P. (ed.), *Les lieux de mémoire*. Deel i. *La République* (Parijs 1984); deel ii. *La Nation* 1-3 (Parijs 1985-1987).
- Oerlemans, J. W., *Autoriteit en vrijheid 1800-1914. Een cultuurhistorisch onderzoek naar de weerstanden tegen de industriële maatschappij* (Assen 1966).
- Osta, J. van, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw. Het Britse en Duitse model* (Alphen aan den Rijn 1982).
- Parson, R., *National minorities in Eastern Europe, 1848-1945*, (New York 1983).
- Petrovich, M. B., *A History of modern Serbia*. Deel i. *1804-1918* (New York/Londen 1976).
- Pinkus, B., *The Jews of the Soviet Union. The history of national minority* (Cambridge 1988).
- Plaschka R. G. en K. H. Mack (ed.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum* [= Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, nr. 3] (Wenen 1970).
- Plaschka, R. G., 'Zum Begriff des Nationalismus', in: id., *Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand* (München 1985).
- Poggi, G., *The development of the modern state* (Londen 1978).
- Prak, M., 'Staatsvorming en maatschappelijke verhoudingen' [bespreking van Ch. Tilly, *Coercion, capital and European states*], *Leidschrift* 7 (1990/1991), pp. 97-105.
- Ranke, L. von, *Die grossen Mächte*. Ed. Fr. Meinecke (Leipzig 1916).
- Rauch, G. von (ed.), *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung* (Keulen/Wenen 1986).
- Ragozat, U., *Die Nationalhymnen der Welt* (Basel/Wenen 1982).
- Riasanovsky, N. V., *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825-1855* (Berkeley 1959).
- Sas, N. C. F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en nationaal gevoel in Nederland, 1770-1813', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), pp. 471-495.
- Sas, N.C.F. van, 'De mythe Nederland', met een 'weerwoord' van J. Th. M. Bank, in: *De Negentiende Eeuw* 16 (1991), nr. 1, pp. 4-22, resp. 23-24.
- Sas, N.C.F. van, 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), pp. 595-609.
- Schöffner, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Arnhem/Amsterdam 1956).
- Schulze, H. (ed.), *Nation-building in Central Europe* (New York / Leamington Spa 1987).
- Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners, adhaesie en aversie* (Franeker 1986).
- Seton-Watson, H., *The 'sick heart' of modern Europe. The problem of the Danubian lands* (Seattle 1975).
- Seton-Watson, H., *Nations and states. An enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism* (Londen 1977).
- Shaw, S.J. en Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*. 2 delen (Cambridge enz. 1976-77).
- Shennan, J. H., *The origins of the modern European state* (Londen 1974).
- Smith, A. D., *Theories of nationalism* (Londen 1971).
- Smith, A. D., *National identity* (Harmondsworth 1991).
- Stürmer, M., *Das ruhelose Reich. Deutschland 1866-1918* (Berlijn 19833).
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).

- Sugar, P. F., 'External and domestic roots', in: P. F. Sugar & Ivo J. Lederer, *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle/Londen 1969).
- Swaan, A. de, *Zorg en staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd* (Amsterdam 1989).
- Tamse, C. A. en E. Witte (eds.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel/Baarn 1992).
- Taylor, A.J.P., *The Habsburg monarchy 1815-1918. A history of the Austrian empire and Austria-Hungary* (Londen 1941).
- Thaden, E.C., *Conservative nationalism in nineteenth-century Russia* (Seattle 1964).
- Tilly, Ch. (ed.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975).
- Tilly, Ch., *Coercion, capital and European states. A.D. 990-1990* (Oxford en Cambridge, Mass. 1990).
- Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).
- 'Vaderlandsch gevoel [Het]'. *Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis* [= catalogus Rijksmuseum Amsterdam] (Amsterdam 1978).
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992).
- Verschuren, S., e.a., *Nationalisme in Europa en de Sovjetunie. Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad* (Amsterdam 1991).
- Vys'ny', P., *Neoslavism and the Czechs, 1898-1914* (Cambridge 1977).
- Weber, E., *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976).
- Wes, M. A., *Tussen twee bronzen ruiters. Klassieken in Rusland, 1700-1855* (Baarn 1991).
- Wesseling, H. L., *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 1987).
- Wessels, L. H. M., 'Grensgevallen. Hoofdstukken uit de Limburgse geschiedenis', in: *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* 111 (1992), nr. 1/2, pp. 1-12 [= inleiding op het gelijknamige themanummer].
- Winkler, H. A. (ed.), *Nationalismus* (Königstein 1978).
- Winkler, H. A., *Liberalismus und Antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* [= Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, dl. 38] (Göttingen 1979).
- Winkler, H. A. (ed.), *Nationalismus in der Welt von heute* [= Sonderheft nr. 8 van Geschichte und Gesellschaft] (Göttingen 1982).
- Whiteside, A.G., *Austrian nationalsocialism before 1918* (Den Haag 1962).
- Zwaan, T., e.a. (red.), *Het Europees labyrint. Natie en natievorming in Europa* (Meppel en Amsterdam 1991).
- Zweig, St., *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (Stockholm 19431; tal van uitgaven).